

192. n.

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.

XI.

HUMBOLDT VILMOS NYELVBÖLCSELETE

1872

IRTA

TRÓCSÁNYI DEZSŐ

2700

BUDAPEST

PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉS

1914.

Ára 2 korona.

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK

SZERKESZTIK : PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.

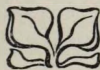
XI.

316904

HUMBOLDT VILMOS
NYELVBÖLCSELETE

IRTA

TRÓCSÁNYI DEZSŐ

MTAK

0 00003 25372 4

BUDAPEST

PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉSE

1914.

168127

MAGYARAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

2. sz. 400 pl.

IRODALOM.

- W. v. Humboldt: Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Kgl. Preuss. Akademie der Wissenschaften. Berlin. 1904. ff.
- Allgemeine Deutsche Biographie. 1875. ff.
- G. Schlesier: Erinnerungen an W. v. Humboldt. Stuttgart. 1843—45.
- R. Haym: W. v. Humboldt. Lebensbild und Charakteristik. Berlin. 1856.
- O. Harnack: W. v. Humboldt. Berlin. 1913.
- Briefwechsel zwischen Schiller und W. v. Humboldt. 3-te vermehrte Ausgabe von A. Leitzmann. Stuttgart. 1900.
- Goethes Briefwechsel mit Wilhelm und Alexander v. Humboldt. Herausgegeben von L. Geiger. Berlin. 1909.
- M. Schasler: Die Elemente der philosophischen Sprachwissenschaft W. v. Humboldts. Berlin. 1847.
- H. Steinthal: Die Sprachwissenschaft W. v. Humboldts und die Hegelsche Philosophie. Berlin. 1848.
- A. F. Pott: Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues, sowie als Einleitung W. v. Humboldt und die Sprachwissenschaft. I. II. Berlin. 1876.
- H. Steinthal: Die sprachphilosophischen Werke W. v. Humboldts. Berlin. 1884.
- M. Scheinert: W. v. Humboldts Sprachphilosophie. Leipzig. 1908.
- M. Glossner: W. v. Humboldts Sprachwissenschaft in ihrem Verhältnis zu den philosophischen Systemen seiner Zeit. Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie. 1905.
- O. Kittel: W. v. Humboldts geschichtliche Weltanschauung im Lichte des klassischen Subjektivismus. Leipzig. 1900.
- Ed. Spranger: W. v. Humboldt und die Humanitätsidee. Berlin. 1909.
- Hans aus der Fuente: W. v. Humboldts Forschungen über Ästhetik. Giessen. 1912.
- W. Streitberg: Kant und die Sprachwissenschaft. Indogerm. Forschungen. 1910.

- Schiller: Philosophische Schriften. I. II. Säkularausgabe.
M. Heynacher: Goethes Philosophie aus seinen Werken. Leipzig.
1905.
Joh. Gottfr. Herder: Über den Ursprung der Sprache. 1772.
Fr. Lauchert: Die Anschauungen Herders über den Ursprung der
Sprache. Euphorion. 1894.
Joh. Chr. Adelung: Über die Geschichte der deutschen Sprache.
Leipzig. 1782.
Joh. Chr. Adelung: Deutsche Sprachlehre. Berlin. 1781.
Joh. Sev. Vater: Lehrbuch der allgemeinen Grammatik. Halle. 1806.
Aug. Ferd. Bernhardt: Anfangsgründe der Sprachwissenschaft. Berlin.
1805.
Fr. Schlegel: Über die Sprache und Weisheit der Indier. Heidel-
berg. 1808.
Th. Benfey: Geschichte der Sprachwissenschaft. 1869.
B. Delbrück: Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen.
5-te Auflage. Leipzig. 1908.
Bleyer Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején
Budapest. 1910.
Bánóczi József: Révai Miklós. Budapest. 1879.
Rubinyi Mózes: Grimm és Révai. Nyelvőr. 1903.
Velledits Lajos: Adelung és Révai. Nyelvt. Közl. 1908.
Thienemann Tivadar: Német és magyar nyelvújító törekvések. Bu-
dapest 1912.

(Humboldt művei a szövegben kötet- és lapszám szerint
vannak idézve; a többi művek a szerzők nevei szerint. A „Steinthal“
rövidítés a „Die sprachphil. Werke W. v. H.-s“-ra vonatkozik).

TARTALOMJEGYZÉK.

ELSŐ RÉSZ.

Humboldt nyelvbölcseletének alapvonalai.

1. §. Humboldt foglalkozása a nyelvvel — — — — —	7—9
2. §. Nyelvtudomány és nyelvbölcselet — — — — —	9—10
3. §. Az erő, mint végső alapelv és alkalmazásai. A fejlődés. Az eszmék	10—11
4. §. Nyelverő, nyelveszme — — — — —	12

A nyelv eredete.

5. §. A nyelv, mint az egyén alkotása. A képzetobjektíváció — —	12—13
6. §. A nyelv, mint a társadalom alkotása — — — — —	13—14
7. §. Gondolat és hang viszonya — — — — —	14—15
8. §. Az ősmondat. Egy- vagy többszótagúság — — — — —	15

A nyelv lényege.

9. §. Fogalom és szó — — — — —	15—16
10. §. Analógia, organizmus — — — — —	16—17
11. §. A nyelvalak — — — — —	17
12. §. A külső nyelvalak — — — — —	17—19
13. §. A belső nyelvalak. 1. Az összetevő áttétel. 2. Az összetevő áttétel kifejezése a mondatrészekben — — — — —	19—23
14. §. A nyelv jellemé. 1. A nyelvjellem nyilvánulásai. 2. A nyelvjellem tényezői — — — — —	23—25
15. §. A nyelvek osztályozása — — — — —	25—26
16. §. A tökéletes nyelv — — — — —	26—27

A nyelv fejlődése.

17. §. A nyelvfejlődés két kora — — — — —	27—28
18. §. A nyelvfejlődés tényezői — — — — —	28—29
19. §. A szellemi és nyelvi fejlődés kapcsolata — — — — —	29—30
20. §. Társadalom és nyelv — — — — —	30—31

MÁSODIK RÉSZ.

Humboldt nyelvbölcseletének eredete és forrásai.

21. §. Steinthal állítása — — — — —	32
22. §. Bacon, Leibnitz — — — — —	32—33
23. §. Kant — — — — —	33—41

24. §. Schiller	41—43
25. §. Herder	43—46
26. §. Adelung	46—47
27. §. Jenisch, Anton, Mahn, Kistemaker	47—49
28. §. Az általános nyelvtan. Vater. Bernardi	49—55
29. §. Révai	55
20. §. Schlegel	55—58
31. §. Humboldt metafizikájának eredete és forrásai	58—62

ELSŐ RÉSZ.

Humboldt nyelvölcseletének alapvonalai.

1. §. *Humboldt foglalkozása a nyelvvel.* Humboldt Vilmos (1767—1835) érdeklődése a nyelvtudomány iránt göttingai egyetemi hallgató korában kezdődik, mikor tulajdonképeni tárgyai a jogtudományok mellett a klasszikus nyelvekkel és irodalommal is foglalkozik Heyne vezetése alatt. 1794-ben Schiller iránti tisztelete Jénába viszi s itt a görög irodalom mellett esztétikai és antropologiai kérdések kötik le figyelmét. Fordításai kezdik figyelmét a nyelvhez közelebb terelni s első gondolatai már ekkor támadnak róla, úgy hogy Jénából távozva, Schillerhez írt egyik levelében „szerves egésznek“ tekinti a nyelvet, mely az egyénnel mégis a legszorosabb összefüggésben van, s a nyelvjellemzés és osztályozás gondolatát is megpendíti (an Schiller 14. Sept. 1795), amit ugyanezen évben már határozottabban így fejez ki; „Ich gehe lange darauf aus, um die Kategorien zu finden, unter welche man die Eigentümlichkeiten einer Sprache bringen könnte und die Art aufzufinden, einen bestimmten Charakter irgend einer Sprache zu schildern (an Schiller 20. Nov. 1795). Külföldi utazásai a gyűjtés évei. Érdeklődése tárgya az egész ember: faj, arc, nyelv, irodalom, művészet, kultúra. (Ismerte és eltanulta Goethe fiziognómiai érdeklődését és Lavater tanait).

Nyelvtudományi dolgozatai előtt, utazásai alatt írt levelei adnak felvilágosítást eszméi fejlődéséről, melyeket Schillerhez, Goethehez, Wolffhoz intézett, akik törekvései iránt érdeklődnek és folyvást bátorítják. Rómában válik számára a nyelv a világnak és az emberi szellemnek kulcsává. Az általános eszmék mellett nem hanyagolja el a különöst, tanulja az amerikai (indián) nyelveket öccse, Sándor közleményei s a misszionárius jezsuiták feljegyzései nyomán és jobb forrás híján sokat forgatja Adelung Mithridatesét (an Goethe 23. Aug. 1804). 1812-ben már nyíltan hirdeti, hogy új

nyelvtudományra van szükség s ezt a meglévő ki nem elégítő voltára rámutatva teszi. Hiányzanak a nyelvek rokonsági fokát biztosan megmutató alapelvek; nagyon eltérők a különböző népek egymástól származását tanúsító jelek felőli vélemények; legtöbbször megelégesznek egyes szokások és egy pár tucat egy vagy más nyelvből jószerecsére kiragadott szavak töredékes összehasonlításával; nagyon kevés tény és összehasonlítási szempont van ezen a határtalan széles területen megállapítva; nagyon is ingadozók a vélemények arról, mennyiben mértéke és eszköze egy nyelv valamely nemzet művelődésének, hogysen felismerhető lenne (vagy lett volna), hogy a nyelv-, történet-, és nép(rajzi) tudományok egyesítése az emberi nem megismerésére és méltatására egy új megmunkálandó mezőt nyújt. Behatóan kell tehát foglalkozni az egyes nyelvekkel, a nemzetek történetével és egyéni sajátágaival s ezek alapján az emberiség természetrajzát megrajzolni. Ehhez azonban előbb az egyes nemzetek, népek monográfiája szükséges s ő maga e program kapcsán a baszk nép és nyelv monográfiáját ígéri, mely azonban nem készült el. További munkája ismét a gyűjtés, mondhatjuk kísérletezés az elvekkel a szanszkrit kapcsán. A következő akadémiai értekezések mutatják továbbfejlődésének útját, miként akar az „összehasonlító nyelvtanulmány“ által a népek fejlődése s az emberi művelődés felől felvilágosítást nyerni (Über das vergleichende Sprachstudium. 1820); továbbá a nyelvtani formák hatását a szellemi fejlődésre vizsgálni (Über das Entstehen der grammatischen Formen 1822.) Ez az értekezés az, melyben H. korábbi derengő gondolatai oly világossággal gyúlnak fel, hogy a következő fejlődés ennek a gondolatnak szolgálatában áll. Ennek kifejtése és kipróbálása képezi a következő értekezések főanyagát, míg végül az egészset egységben a Kawi-mű¹ bevezetéseként foglalja össze (1835). Közben azonban még tizenöt évig számos részletkérdéssel, egyes nyelvek tanulmányával foglalkozik s az indián nyelvek formáját tárgyalandó művének előmunkálataképen mintegy 30 indián nyelv nyelvtanát állította össze magának. Már előbb Bécsben, hol mint porosz diplomata tartózkodott, magyarul is tanult s műveiben magyar példákat is idéz, főleg Révai nyomán, kiről nagy elisme-

¹ A Kawi a Jáva és környező szigetek maláj lakosságának régi szent nyelve, melyet oda hindu brahminok a bráma vallással s a hindu kultúrával plántáltak át. Ma is használatos a maláj bábjátékoknál.

réssel emlékezik meg. A kínai nyelv, mint a grammatikai formák tanának látszólagos tagadása, hívja fel figyelmét és tovább vezeti dél és kelet felé a szigetvilág nyelveihez. Célja mindenütt a nyelvvalakok megismerése volt s ezen elvéhez utolsó és főművében, az említett, hatalmas Kawi-műben is hű maradt. Ezek alapján ismeri meg a kawi nyelv természetrajzát és azon sajátosságokat, melyeknek alapján a többi nyelvek közé besorozható, osztályozható. (Über die kawi Sprache. II. 27). A szigetvilág nyelveinek ismeretével H. figyelme négy világrész nyelveit ölelte fel. „A nyelvek oly mérvű ismerete alapján, amilyennel előtte és utána még senki sem rendelkezett, épül fel csodálatos műve: az emberi nyelvalkat különféleségéről s az emberi nem szellemi fejlődésére való befolyásáról“ (Haym. 443). Ez a mű H. nyelvtudományában eddigi eszméinek összefoglalásával együtt az erő alapján álló energetikai monizmus gondolatát is diadalra juttatja.

2. §. *Nyelvtudomány és nyelvbölcselet.* A kettő közötti határok H.-nál ingadozóak, ill. az utóbbi mindig fontosabb előtte s az első csak eszköz, út a másodikhoz és minden ízében folyton a másikra való tekintettel van vizsgálva. A kettő viszonyát az alkalmazott módszerek mutatják. „Das Studium verlangt einen anderen Weg, als die Darstellung des durch Studium Erkannten (5. 371.) A „studium“ módszere az elemzés, szétfejtés. Ez egy nyelv „technikai eszközeinek“ vizsgálatától kezdve kiterjed az illető nyelv egész elsődleges szerkezetére, azután szétválasztja benne az eredeti és az idegen elemeket s innen a kifejlődöttön meglevő nyelvhez fordul (nyelvtörténet). Segítő társa és kiegészítése a más nyelvekkel való összehasonlítás, mert egy nyelv csak egy oldala egy prizmának, „melynek többi oldalai a világot különböző árnyalatú színekben mutatják“ (3. 321).

A korábbi felfogással szemben, (általános nyelvten), mely a szanszkrit, azaz a latin-görög nyelvformát tartotta az összes nyelvek egyedül lehetséges formájának s ezért az ettől eltérő nyelveket nem látta meg, vagy pedig a szanszkrit nyelvformába kényszerítette bele (6. 144.), azt vallja, hogy minden nyelvet a maga eredeti sajátágában kell felfogni és megérteni s a különféleségek felett az egységhez emelkedni. Ez a nyelvbölcselet s ennek módszere a konstrukció vagy összetevés. Ez a nyelvek különféleségében megkeresi azok egységét, mert H. szerint semmi sem ingerli az embert annyira, mint az idegenszerűség, melyben mélyebben fekvő egységet sejt. (6. 204.)

Ez a két módszer kölcsönösen kiegészíti egymást. Mert: „Aucune recherche historique ne pouvant conduire a la totalité d'une idée générale, c'est toujours le raisonnement philosophique et abstrait, qui doit déterminer ce qui appartient au langage en général. Mais ce raisonnement, dont la nature est de généraliser, est peu propre à trouver les variétés particulieres et il faut par consequant l'aider de secours de l'histoire et de l'expérience. (3. 339.) Az új ebben a felfogásban az, hogy a tények vizsgálatából és nem logikai elvekből indul ki, mint az általános nyelvtan tette; de nem vesztí el magát a tények között, a részletekben, hanem a látszólagos zürzavarban, a nyelvek végtelennek látszó különféleségében megkeresi a rendet és innen, a rend látászögéből, ahova a „tisztá gondolkozás“ vezet, tekint az egészre vissza s amit most előttünk kifejt, deduktive teszi.

A rend, melyet H. felfedez, abban áll, hogy a különböző nyelvek egy összefüggő és alkotó elvük tisztasága szerint következetesen fejlődő sort mutatnak neki, melynek két végpontja a szanszkrit és a kínai. Ez a jelenség az alapok egyezéséhez vezet s így jut az erő fogalmához, melyet végső alapelvül választ.

3. §. *Az erő, mint végső alapelv és alkalmazásai.* Mindazt, ami a szellemi és testi világban él, egyetlen alaperő hatásának lehet tulajdonítani, mely önálló, eredeti, feltétlen és örök. Ez az erő az egyetemes életelv, melynek működéséből az összes jelenségek megmagyarázhatók. (7. 18.) Működésének változatossága végtelen, de amellet lényege nem változik. (7. 161).

Az egységes világszemlélet ezen elve azonban nem talál következetes keresztülvitelre H.-nál. A szellem rejtélye áttöri a következetességet s a természetről azt halljuk, hogy az is szellemi erők fejlődése (7. 61.), másutt, hogy „talán“ szellemi természetű erők produktuma. Túlnyomónak látszik azonban az a felfogás, hogy a szellem magasabb az erőnél s csak az embernek sajátja. Az embert az erő teszi emberré, úgy hogy az ember egyszerűen mint erő (erőközpont: mondhatnók helyesebben) határozható meg, ámde benne az erő egyes jelenségekben oly módon nyilvánul, hogy azok az erő fogalmát kibővítik vagy áthágják. (7. 25).

Ezek a „kibővítő“ alakok vezetnek át a szellemhez. A szellem nem más, mint erő s a „szellemerő“-nek jut a vezető szerep az emberi nem fejlődésében, mely számtalan egyénre van hasadva vagy szétválva. (5.383.) Az egyén szelleme, vagy a lélek nem egyéb, mint mozgás, az erőnek egymásra következő folytonos megnyilvánulása, vagy lángszerű fellobbanása.

Ez az erő elv két elemet egyesít magában: a világ törvényszerűségét (3. 333.) s vele az oksági törvény általános érvényességét s a nemzés elvét, melynél az eredő más, mint az összetevők voltak. Ez vezet át a fejlődéshez.

A fejlődés. Mi csak folyamatokat ismerünk, a kezdet általában megmagyarázhatatlan az emberre nézve. Amit mi megállapíthatunk, a következő: A természeti és szellemi fejlődés lényegében azonos, mindkettő az erő hatása. A fejlődés törvényei: az erő sokféleképpen nyilvánul s ebből kifolyólag a különféle egységbe csoportosúl. (6. 175.) Az erőnyilvánulások erednek, felemelkednek és le hanyatlanak; az erő az okság törvényei szerint működik. (7. 32.) A világtörténet azonban nem gondolható el pusztán ez alapon az erők mechanikus működésének, felveendő bizonyos világkormányzás, melyet a kawi bevezetés „jóltevően rendező jóság“-nak nevez, mely a teremtményeket hivatásuk betöltéséhez juttatja.

A szellemi fejlődés. Törvényei a fejlődés általános törvényeivel azonosak, mivel a szellem is erő. Minthogy azonban az erőnek az emberben oly nyilvánulásai vannak, melyek az erő fogalmát áthágják, a szellemi fejlődés eredményei is különböznek a természeti jelenségektől. A természet erői és jelenségei az ember számára alapot képeznek, melyre tovább épít a szellem által. A szellemi fejlődés célja a külsőleg adottat a szellem által teljesen feldolgozni s önmagával összeolvasztani, azaz tökéletes ismerethez jutni. (7. 24.) A fejlődés és a szellemi fejlődés kapcsolatai s egyúttal az utóbbinak eszközei az eszmék.

Az eszmék. A világkormányzást nem érthetjük meg közvetlenül, de közvetve igen s a közvetítők az eszmék. Az eszme az alaperőnek minden működését áthatja, sőt az első lökést és az irányt is megadja. Az eszme kétféleképp nyilvánul 1. mint irány, mely kezdetben láthatatlanul, aztán lassanként láthatóan és végül ellenállhatatlanul sokakat különböző helyeken és különböző körülmények közt megragad és 2. mint erőnyilvánulás, melynek nagysága és fensége a körülményekből nem vezethető le. Amennyiben tehát az eszmét a jelenségek világából az ember vonja le, az eszme az ember műve; amennyiben az eszmét úgy ismeri és fogja fel, mint amely az erőnek lökést ad és működését vezeti, annyiban az eszme az embertől független, metafizikai léttel bír. Az eszme lassan készítettik elő, azaz először homályos, derengő létre ébred az emberek fejében; a homályból a zseni visz ki az eszme ragyogó világosságához s így az eszme a lángész műve.

4. §. *Nyelverő, nyelveszme.* Az emberben van egy nyelverő, ami azt jelenti, hogy az erő fogékony a nyelv eszméje iránt. A nyelverő törvényei azonosak az erő általános törvényeivel; a nyelverő az emberekben nagyság, irány, hatásmód tekintetében különböző. Az erőnek ezen különfélesége alapja a nyelvek különféleségének; az erőalap azonossága oka annak, hogy a végtelennek látszó különféleség mögött egység rejlik. Ugyanis az erő hordozója a nyelveszme, mely maga is kénytelen az erő törvényeit követni, de nélküle az emberi nyelverő nem indíthatná meg s ezzel egyúttal a szellemi erők tétlenségre lennének kárhozthatva.

A nyelv ugyanis az a kulcs, amelynek segítségével az ember a világot magának megnyitotta s H. most ennek a kulcsnak a segélyével az emberi lélek — úgy az egyéni, mint a társadalmi — legmélyebb problémáihoz kíván hatolni úgy, hogy nyelvből-cselete az emberiség szellemi fejlődéstörténetévé válik.

A nyelv eredete.

5. §. *A nyelv, mint az egyén alkotása. A képzetobjektíváció.* A nyelv eredetére történetileg nem deríthető fény, keletkezéséhez hiábavaló ezer és ezer éveket felvenni. Az egyedül lehetséges út lélektanilag közeledni a kérdéshez, azaz a beszéd eredetével foglalkozni, ami annál inkább tehető, mert a nyelv a beszédből áll. (7. 166). A kérdés most az, miként viseli a lélek magát a világgal szemben, hogyan viszonylik hozzá, vonatkozik rá? Ez a kérdés az ismeret problémája.

Az ismeret az általánostól a különösön vagy egyénin át az általánoshoz halad. (4. 21.) Az ismeret lehetsége azon alapúl, hogy az emberben a megismerendőnek analogonja megvan, azaz alany és tárgy közt őseredeti megegyezés van; ez a megegyezés, mint tudjuk, az ember és a természet erő-alapjának azonossága. (4. 28.) A képzet nem a tárgy képe, hanem oly kép, melyet a lélek már alakított, az anyag formálása az elemeknél kezdődik. Az ismeret nem tisztán a lélek műve, de nem is csupán a tapasztalatból származik, hanem a kettőből együtt ered.

Az ismeretképzés legelső fokánál a nyelv alapvető fontosságú. Amint a képzetnél az érzékek tevékenysége a szellem benső cselekményével szintetikus egységbe lépett, a képzet kiszakítja magát ebből a kapcsolatból s a szubjektív erővel szemben tárggyá

válík s mint ilyen tér vissza újra észrevétetve az alanyhoz. Ehez azonban a nyelv nélkülözhetetlen. Miközben általa a szellemi törekvés, a képzet útát tör az ajkakon át, a létrejött hang visszatér a kiáltó füléhez. A képzet ez által objektíválódik, anélkül, hogy szubjektivitásától megfoszthatnák. Az objektíváció által a képzet megrögzítették s a tüneményszerű gondolat a kifejezés által alakot nyer úgy, hogy ennél fogva gondolat és nyelv egy s egymástól el nem választható. (7. 53.)

Ez képezi H. szerint a nyelv, illetve a beszédkezelés leírását. Ha a jelenségtől az okhoz lépünk s a hogyanhoz a miértet keressük, a következőképpen felelünk H.-tal.

Tévedés azt hinni, hogy a nyelv a kölcsönös segítség szükségéből ered. (5. 378.) A nyelv a szellem önkéntelen megnyilvánulása, emanációja (7. 17.) s a nyelv megteremtése egyetlen csapásra történt. Tény, hogy a nyelv csak lassanként fejlődik ki, de az első lökés annyira döntő, hogy az első szó, vagy tagolt hang az egész nyelvet mintegy csírában tartalmazza és az egész nyelv alaphangját megadja. (4. 15.)

Az ok kérdéséhez természetesen kapcsolódik a cél kérdése. Ha a nyelverő és nyelvészme fogalmát ismerjük s tudjuk, hogy a nyelv a szellem önkéntelen emanációja, nem csodálkozhatunk, hogy H. alig szól a nyelv céljáról. A nyelv gondolatot és érzést akar kifejezni (7. 166.) és kelteni. (4. 431.) Ez azonban nem sikerül tökéletesen, úgy hogy az ember általa korlátok közé szorítva látja gondolatát és érzését és ezért tökéletesebb kifejezésre fog törekedni, (7. 277.) úgy, hogy ez a törekvés a további próbálkozások egyik okává lesz. A nyelv célja, hivatása továbbá a társas élet megteremtése (7. 60.) a nyelv, mint közös szellemi kapocs által.

A nyelv jelentősége ezen a ponton a következő: A fülhöz visszatérő hang a képzetet a „lét tételére” emeli, vagy amint H. gyakrabban mondja, valódi objektívításba helyezi át, objektíválja. A képzet csak az objektíváció által kész s nélküle, vagyis a nyelv nélkül lehetséges nem volna. Ezért a nyelv a gondolattal oly szoros egységben van, hogy a szellemi fejlődés nélkülözhetetlen alapját képezi, ill. megteremti.

6. §. *A nyelv, mint a társadalom alkotása.* Képzeld magunk elé azt az embert, aki az első tagolt hangot kiáltja. A hang egy másik ember füléhez is eljut és annak nyelvverését megérinti, vagy rezgésbe hozza úgy, hogy az a hang jelentését megérti. A követ-

kezmény talán valamely a hangnak, ill. jelentésének megfelelő cselekvés, talán hasonló hang. Fő az, hogy az első látja azt, hogy a második a hang jelentését felfogta s ezáltal próbálkozását sikerültnek találja s a nyelvet felfedezi. Ez az érzés a hang által objektívtált képzet objektivitását fokozza (6. 160.) s további próbálkozásokra bátorít: vagyis az első tagolt hang az egész nyelvet megteremti. (Hozzátehetnök: lehetőségileg, de nem ténylegesen).

A nyelvteremtésben egyén és társadalom egyaránt fontos szerepet játszanak. Az egyén és pedig a zseniális egyén, aki az eszmét, a nyelvészmet meg tudta fogni, fedezte fel a nyelvet, de más egyének, azaz a társadalom visszhangja nélkül ez a hang hasztalanul hangzanék el, úgy hogy a nyelv megteremtésére nézve a társadalom ép oly fontos, mint az egyén (7. 40.) s jelentőségét mindkettő megőrzi továbbra is. Ebből a szempontból fogadó fel H. korábbi álláspontja, hogy a nyelv a népszellem műve. (6. 344., 218.) Mellékesen jegyezhetjük meg, hogy a kezdetleges társadalom H.-nál a családi közösségnek valamely alakja.

7. §. *Gondolat és hang viszonya.* A gondolat és nyelv szoros kapcsolatánál fogva természetes, hogy a nyelvnek, mint másodlagosnak, a gondolathoz, mint elsődlegeshez kell alkalmazkodnia s a gondolathoz hasonló szerkezetet mutatnia. (4. 307.) Ez a hasonlóság meg is van s ami ebből erre a pontra tartozik, a következő: A lélek rendelkezik a beszédszervekkel s működésüket a neki megfelelő módon intézi. Ezen módok nem állapíthatók meg teljesen, csupán a főbb módok fedezhetők fel s ezek a következők:

1. Hangutánzás, mely által az ember valamely hangzó tárgy hangját adja vissza, amennyire tagolt hangok tagolatlanok visszaadására képesek.

2. Jelképezés. A szimbolikus jelölésnél az ember oly hangokat használ a tárgyak jelölésére, melyek a fülre ahoz hasonló benyomást tesznek, amelyet a tárgy hangja tett a lélekre, pl. wehen, Wind, Wolke, wirren, Wunsch, amelyekben a nyugtalan mozgás a w által van kifejezve. (7. 76.) H. szerint ez a jelölésmód a legáltalánosabb és legelterjedtebb s a primitív szóalkotásra talán kizárólagos uralmat gyakorolt.

3. Analógikus jelölés. Rokonértelmű szavak hasonló hangokkal jelöltetnek. (7. 77.)

Ha a három jelölésmódra visszatekintünk, látjuk, hogy a másodiknak van döntő jelentősége s ez a második lényegében

hangutánzás s az elsővel, a közvetlennel szemben H. közvetett hangutánzásnak nevezhetné.

8. §. *Az ősmondat. Egy- vagy többszótagúság.* Ha visszatérünk ahhoz a képzethez, ahol az első tagolt hangot kiáltó egyént gondoltuk magunk elé s figyelmünket a hang jelentésére, gondolati tartalmára irányítjuk, úgy fel kell vennünk, hogy az a hang egy teljes gondolatot fejezett ki. (6. 142.) A lélekben egy egységes benyomás van, melyet a kiáltó határozatlanul fejez ki. (7. 158.) Hogy a hangnak a további határozottságot mi adja meg (taglejtés, hangsúly), arról H. nem beszél. A fontos az, hogy ez a hang nem egyetlen tárgy nevét jelenti, vagyis a beszéd nem úgy keletkezik, hogy az ember neveket ad a tárgyaknak s a neveket azután összefűzi, hanem megfordítva, egész mondatokkal kezdődik a beszéd, melyekből később a szavak kiválnak, amint a benyomás világosabbá, tagoltabbá válik.

Ha a kezdetleges mondatok tartalmához még közelebb férközünk, azt mondhatjuk H.-tal, hogy az első szavak a személyes névmások lehettek s itt az „én“ az első. (7. 104.) A személyes névmások ugyanis viszonyfogalmak, melyek az egyénnek valamely eseményhez s ezzel kapcsolatban egy vagy több személyhez való viszonyát fejezik ki. (Mondhatjuk tehát, hogy ez a kezdetleges személyes névmás egy oly mondat, melynek középpontja, alanya vagy állítmánya, cselekvője vagy szenvedője az „én“).

A kezdetleges mondat egy szótagú volt, egy egységes benyomásnak egy szótag felelt meg. (7.314.) Amint az ember a tárgyakat pontosabban megismerte, felismerte azok különféleségét a kezdetben általánosnak látszó egyformaság mögött s az új benyomás új hangot, ill. szótagot eredményezett. mely a már meglevőhöz csatolva több szótagú szót adott. (7. 316.) Hogy a mai kifejlődött nyelvekben a szavak több szótagúak, az vagy ilyen fejlődésre, vagy összetételre vezethető vissza, ahol a szóhoz egy más, a jelentést módosító szó csatoltatott. Ennek felismerése ma nehéz; a gyökök kielemezése azonban egy szótagú gyökökhöz vezet. (7. 314.)

A nyelv lényege.

9. §. *Fogalom és szó.* Arra a kérdésre akarunk felelni: mi a nyelv? A kérdés itt azért vetendő fel ismét, mert előbb a tapasztalat körén kívülállva vizsgáldtunk, ahol a nyelverő és a nyelveszme

voltak sarkpontjaink. A kezdet kifürkészhetlensége helyett itt a meglevő nyelv életébe akarunk bepillantani s születésének rejtélyei helyett életének törvényeit felfedni, a nyelv fiziológiáját megismerni. Amit ott csírákban látunk, itt változatos egészekben áll előttünk; a kettő mégis oly szoros egységben áll, hogy kérdésünkre az első felelet az lesz, amit már tudunk. A nyelv gondolat- és érzés-kifejezés. A különbség az, hogy ott a képzet elvont alakját állítottuk szembe a nyelvvel, itt a fogalom és a nyelv kerülnek viszonyba egymással, aminél nem tartozik ránk a képzet és fogalom viszonyának vizsgálata. Így ha I. szakaszunkat ebből a szempontból „képzet és nyelv“-nek nevezhetnénk, ezt a másodikat „fogalom és nyelv“ elnevezés illetné meg s míg ott a mondat állt a képzetrel szemben, itt a sokkal határozottabb fogalom és szó állnak előttünk.

Ebből a szempontból a nyelv = a jelenségek világának anyagát a gondolat formájába önteni. (4. 17.) Mivel a lélek mozgásból, folyamatokból áll, a nyelv is folyton változó, tünékeny. Nem mű, hanem munka; nem kész, hanem készülő. Ezt a munkát a szellem végzi, miközben arra törekszik, hogy a tagolt hangot a gondolat kifejezésére képessé tegye. (7. 46.)

Mivel a gondolat és nyelv, azaz a fogalom és a hang különböző természetűek, a nyelv összetevő eljárás és pedig az összetétel teremtő, amennyiben az eredmény nem volt meg az összetevő elemekben. (7. 94.) Ezt a teremtő összetételt elősegíti az, hogy a fogalom és hang közt van valami érzéki közvetítés. Ez úgy történik, hogy a nyelv bizonyos gyökerű alapszemléletekből szókat képez, (ép úgy, mint Kantnál a szemléletek a fogalmak tartalmát és alapját képezik) mint pl. *nehmen*-hez : *Vernunft*, *stehen*-hez : *Verstand*. Az alapszemléletek a gyökök, melyeket H. szubjektív és objektív gyökökre oszt; az előbbiek egy személyre vonatkoznak, az utóbbiak elbeszélő vagy leíró természetűek. (7. 103.)

10. §. *Analógia, organizmus*. A gyökök hozzátételek és változtatások által határozottabb és egyénibb fogalmak képzésére szolgálnak; a hozzátételek és változtatások nem végtelenül különfélék, hanem bizonyos rendszert, hasonlóságot mutatnak. Ez a rendszer a hasonlóságok rendszere, amelyet analógiának nevezünk. Hatása az egész nyelvre kiterjed, úgy hogy benne minden analógián alapul. (3. 221., 7. 278.)

Az analógiának kettős gyökere van, az egyik nyelvi, a másik szellemi. Az első azt jelenti, hogy a nyelv már meglevő anyaga a készülőre hat, a másik azt, hogy a gondolkodás egységbe,

viszonyba foglalásból áll s a rokon fogalmak rokon hangokkal jelöltnének. (7. 73.) Így az analógia a hangoknál kezdődik s hatása a szóalkotásra, szóképzésre s a nyelvtani alakokra is kiterjed. Így értendő azon korábbi tétel, hogy a nyelv az első tagolt hanggal kész van: az új mindig a régihez kapcsolódik s a részek ezen összefüggése a nyelvet egy szerves egésszé, organizmussá teszi. Mint egy szerves lény közvetlen kilehellése, a nyelv is szerves lény, melyben a rész az egészet, az egész a részt feltételezi (4. 3., 7. 102.) s valamint a szerves testek a felvett idegen anyagokat magukhoz hasonítják, úgy a nyelvek is eredeti szerkezetükhöz idomítják a felvett idegen nyelvelemeket. (3. 323.) Ha az első szó az egész nyelv alaphangját megadta, úgy a lélekben lehetőségileg van meg az egész nyelv, azaz az első elemek megfelelnek a teremtendő vagy kifejtendő egésznek. (7. 81.) Ez a nyelv energetikai organizmusa.

11. §. *A nyelvvalak.* A nyelvvalak kérdése szorosan összefügg az előbb tárgyalt analógia-organizmus tannal. A kérdést azonban itt az első alapig, a nyelverőig vezetjük vissza. Az analógia eljárása, mely a nyelv meglevő anyagához az újat, a készhez a készültöt viszonyba helyezi a hasonlóság alapján, a nyelverő szempontjából azonos azzal a jelenséggel, mely szerint a nyelverő a nyelvteremtés munkájában bizonyos állandóság és egyformaság szerint dolgozik. Ez az állandóság és egyformaság alkotja a nyelv alakját. (7. 47.)

A nyelvvalaknak, mint a nyelverő munkaelvének hatása a nyelv minden ízében nyilvánul, kezdve az „alfabet“-től a kifejtett és kifejezett mondatszerkezetig. (7. 50.) Minthogy a nyelvvalak a nyelverő munkaelve és minthogy továbbá ez az elv a viszonyítás elve és minthogy végül a beszédszervek mindenütt ugyanazok, a nyelvek formái többszörös megegyezéseket mutatnak, több nyelv formái egy általános formában találkozhatnak.

A kérdés most a következő: 1. Miként alakul a nyelvbeli alapszemléletekből szó, szemléletből fogalom? 2. Miként alakul a részekből új egész, fogalmakból itélet, szavakból mondat? A két kérdés három szempontból vizsgálható, melyek szerint a nyelvet úgy tekinthetjük 1., mint hangokban nyilvánuló jelenséget, 2., mint gondolatkifejezést, 3., mint a szellemi erő kifejezését és mértékét. A nyelv ezen szempontokból való vizsgálata adja 1. a külső nyelvvalakot, 2. a belső nyelvvalakot, 3. a nyelv jellemét.

12. §. *A külső nyelvvalak.* A nyelvvalak, mint munkaelv bizo-

nyos állandóság és egyformaság szerint dolgozik. A miéltre H. nem ad feleletet; a legkisebb erőfeszítés gondolata egészen közelfekvő lenne, amint az más alkalmazásban, a hangváltásoknál némi módosítással meg is van és amint a későbbi nyelvtudomány felelt a kérdésre.

Ha a munkaelvvel a munkaeredményt szembeállítjuk s a nyelvet, mint hangokban kifejezett jelenséget vizsgáljuk, a külső nyelvalakhoz jutunk, mely hangalaknak is nevezhető.¹ Ennek fogalma könnyen érthető, elég egy kimondott vagy leírt szóra gondolni, itt egy alakított hangcsoport áll előtünk.

A hangok alakításának első eszköze a tagolás. Általa válik a hang alkalmassá gondolat kifejezésre. Ugyanis a gondolat természete kapcsolás és szétválasztás s a szellemnek a beszédszervek feletti hatalmánál fogva a hang is elemekre bomlik, mely elemek ismét egy egészszé kapcsolhatók össze. (5. 375., 7. 67.) Ezek az elemek az ú. n. magán- és mássalhangzók. A mássalhangzók H. szerint magukban nem mondhatók ki, hanem mindig egy magánhangzó kíséri őket; viszont a magánhangzók egy „h“-szerű lehelettel járnak. A szótagban magán- és mássalhangzók egységes csoporttá olvadnak össze.

Az alak, mint az alakítás elve, törvényszerűséget kíván, a működés törvényszerűségét és ennek megfelelőleg az eredmény törvényszerűségét. Ez a törvényszerűség azt kívánná, hogy a tagolás egy teljes hangrendszer alkosson, melyben a különböző képzésű hangok minden osztálya és módosulata képviselve lenne. A tagolás ereje a tagolt hangok számában és azok egymáshoz való viszonyában nyilvánul. Ahol sok a tagolt hang, sok a kapcsolási lehetőség is. A tagolt hangok nagy száma mellett fontos az azokkal való gazdaságos élés, (ami szerintünk szintén hasonlít a legkisebb erőfeszítés törvényéhez). Ugyanez a törvény érvényesül a hangváltozásnál is, melynek egyik oka a beszédszervek kényelme. Hogy a tagolt hangok a fogalmak jelölésére alkalmassá váljanak, hogy a fogalmak jeleivé lehessenek, szükséges, hogy a fogalomban levő gondolat egységnek megfelelően a hangok is egységes csoporttá alakuljanak. Ennek első feltételét láttuk ott, ahol arról

¹ A munkaelvet, munkaeredményt illetőleg megjegyezhetjük, hogy a H.-i homályosság egyéb okok mellett az erővel kapcsolatos fogalmak nem szabatos használatán alapul. Azért a H.-i kifejezések helyett olykor következetesebb alakokat használók, mert mindig H.-tal szólva lehetetlen lenne ily szűk keretek közt világosan tárgyalni.

volt szó, hogy a szótagban a tagolt hangok szoros egységbe lépnek egymással. Ha a szavak egytagúak lennének, úgy a szóegység jelölésére elég lenne az egyes szavak közt tartott rövid szünet. Mivel azonban az eredetileg egytagú gyökökből többtagú szók képeztetnek, a szóegység másik fontos eszköze a hangsúly lesz. A hangsúlyos szótag kiemeltségénél, uralkodó jelleménél fogva magához köti a hangsúlytalanokat s ez a megkötöttség a szóegységet megteremti. A hangsúly eredetileg a jelentős szótagon nyugszik, tehát a gyökszótagon. (7. 140.) Ha azonban egy nemzetnél a zenei szépség iránti érzék túlnyomó, a hangsúly az eredetileg jelentős szótagról eltolódhatik. (7. 141.)

A szóegység eszközeihez számítja H. a „betűváltoztatást“ is, ahol a nyelverő, mit H. „belső nyelvérzéknek“ is nevez, egyfelől a kényelem törvényének enged, másfelől a szellemnek kénytelen hódolni, mely ellene dolgozik a beszédszervek kényelmeségének. (7. 71.) A szellemnek a beszédszervek feletti uralma magyarázza meg a jelenséget, hogy a nyelverő részint a szép-hangzás és összhang kedvéért változtat meg egyes hangokat, részint a jelentés átalakítására módosítja a hangokat, vagy pedig eredetileg önálló szavakat jelekké tesz. (7. 121.)

13. §. *A belső nyelvvalak.* Ha a nyelv gondolatot fejez ki, úgy a gondolat a nyelv anyaga, mely a belső nyelvvalakkal hasonlókép áll szemben, mint a külső nyelvvalakkal a hang. Ezért ez eszmealaknak, amaz hangalaknak is nevezhető.

Mivel a kifejezendő gondolat törvényei a nyelv törvényeivel szemben elsődlegesek, vagyis ahoz az okot képezik, gondolat és nyelv szoros kapcsolatánál fogva a nyelv a gondolathoz alkalmazkodik, úgy hogy a nyelv formái, melyek a gondolatanyag alakítására szolgálnak, nem lehetnek mások, mint a gondolkozás általános formái. Ezek a formák a „szemlélet, gondolkozás és érzés törvényei“ vagy mint H. másként kifejezi: „azok a pályák, amelyeken a szellem a nyelvteremtésben halad.“

A belső nyelvvalak ezen szellemi természeténél fogva azt várják, hogy az az összes nyelvekben egyenlő legyen. Valóságban azonban másként áll a dolog. A belső nyelvvalak különböző fokozatokban van még a „nyelvet létrehozó erő“ szerint (7. 87.), azaz a belső nyelvvalak különféleségének oka a népek szellemi erejének különbözősége és pedig egyrészt azon irányok szerint, melyeken a szellemi erő a nyelvteremtésben halad, másrészt az erősség, intenzitás szerint, mely által a gondolkodás „eredeti kategó-

riáihoz“ emelkedik s azokat teljesen, vagy kevésbé teljesen fel-foghatja. (7. 110.)¹

A belső nyelvvalak további kifejtése két részre oszlik, melyek H.-nál laza kapcsolatban állnak. Ez a két rész 1. a fogalmak (szavak) egységbe helyezésének alapja, 2. a fogalmak (szavak) viszonyba helyezése. (1 = ok, 2 = eredmény.)

H. a kawi-bevezetésben is a másodikat tárgyalja először, bár az ok előrebocsátása világosabb, következetesebb lenne. Ennek oka nyilván az, hogy H. irtózik az általános nyelvtan azon módszerétől, mely a nyelvi jelenségeket előre felállított fogalmak béklyóiba kényszeríti be s e helyett magukból a jelenségekből indul ki. Így találja maga előtt azt aényt, hogy a beszédben a szavak különböző módosításokat szenvednek -s ezeket a gondolat és nyelv egységénél fogva a gondolkodás törvényeire vezet vissza. Célja a nyelv által hatolni be a szellem rejtélyeibe és ha ennek problémái megvannak oldva számára Kant bölcelete által, vizsgálódásai amaz elvek helyességéről, vagy helytelenségéről győzhetik meg őt. Ha a részek viszonyának vizsgálata megelőzi az egész vizsgálatát, bár kifejezetten mondja, hogy a mondat egy „teljesen felvett benyomás kifejezése“ (7. 158.), ennek nagyobb jelentősége nincs, mert amit keres, már megvan lelkében, csupán keresve kell megtalálnia.

A keresett alap (1) az összetevő áttétel, a viszonyítás törvényei (2) a kategóriák.

1. Az összetevő áttétel.

Tudjuk, hogy a szavak a gyökökből, mint nyelvi alapszemléletekből fejlődnek ki, az alakítást azonban a belső nyelvvalak szempontjából még nem ismerjük. Az itt végbemenő folyamat az „összetevő áttétel“, melyet H. „szintetikus áttételnek“ és „ön-állóvá tevésnek“ is nevez. Nevezhetné teremtő áttételnek is, amennyiben azt mondja, hogy itt az összetétel valamit teremt, (7. 94.) ami az összekötött részek egyikében sincs meg, vagy amelyben azok különfélesége eltűnik és új egységbe olvad. (7. 213.) A képzetobjektíváció, melynél a „szellemi törekvés“ tör útat az ajkakon át ezzel szemben egyszerű áttétel, mely a képzetet a „lét tételére“ emeli. Ha e szokásossá váló áttételben a fogalom és hang kapcsolatát vizsgáljuk, két, voltaképen egyesíthetlen elem összetételét

¹ H. „eredeti kategóriákat“ mond apriorikus kategóriák helyett. Itt is és sok helyütt kerüli a kantii kifejezéseket s ez is egyik oka homályosságának.

látjuk, melyhez az érzéki közvetítés mellett is (melyről volt szó) a szellem teremtő munkája szükséges.

Az összetevő áttétel minden nyelvben megvan s a nyelv a legelső elemi részekről kezdve összetevő eljárás. (7. 94.) Ha pl. valamely gyökből egy képző által főnevet alkotunk, akkor a fogalom viszonyát a szubsztancia kategóriájához a képző jelzi. (7. 213.) Hogy azonban a fogalom a szubsztancia kategóriájába helyeztesék, ahhoz a szellem működése szükséges, mely így a gyökből és a képzőből új egységet hoz ki. A szellem ezen összetevő eljárása a fogalom és hang minden kapcsolatában, legvilágosabban a mondatban nyilvánul. Itt különösen három ponton figyelhető meg: 1. az igénél, 2. a kötőszónál, 3. a vonatkozó névmásnál.

Az ige abban különbözik a többi beszédrészekről, kötőszót és vonatkozó névmást kivéve, hogy a mondatban az összetevő áttétel funkcióját végzi. (7. 214.) Míg a többi mondatrészek a mondatnak holt anyagát képezik, az ige életet tud önteni az egészbbe. Ez onnan van, hogy az ige, mint a cselekvés kifejezése nem egyéb, mint viszonyok foglalata s a lét bizonyos módját, bizonyos időre és személyre nézve fejezi ki. (Kawiwerk. Bd. II. 80.) Az igében kifejezett lét az összetétel által az alanyra is átmegy s a holt anyagot megeleveníti, a dolgot a valóság állapotává, vagy folyamatává teszi. Ezért az ige a nyelv idegének nevezhető.

Az ige jelentőségével szemben a kötőszó és a vonatkozó névmás kisebb fontosságúak. Ezek az összetett mondatban játszanak szerepet. A kötőszók két mondat viszonyát mutatják s a mellé- vagy alárendelés szerepe szerint H. könnyűnek és nehéznek nevezi őket. A vonatkozó névmás, kötőszó és névmás egyszerre és ott alkalmaztatik, ahol egy név tulajdonságát egy egész mondat fejezi ki. (7. 233.)

2. Az összetevő áttétel kifejezése a mondatrészekben.

Az összetevő áttétel által a mondatrészek kategorizáltnak, mint az előbbi példánál a főnév a szubsztancia kategóriájába helyzetetett. Ez az első kategorizáció. A mondatban ezt a második kategorizáció követi, amennyiben a mondatrészek összekapcsolása, viszonyba foglalása egy új kategorizáció alapján megy végbe. A nyelv a fogalmakat és a fogalmak viszonyait jelzi. Az előbbihez az első, az utóbbihoz a második kategorizáció szükséges. Az előbbivel az összetevő áttételnél már megismerkedtünk, itt a fogalmak mondatbeli kategorizációjához térünk. Ez utóbbi három módon történhetik.

Az elsónél a szó külső változást nem szenved, a viszonyt a szavak mondatbeli helyzete és hangsúlya szabja meg. Ez a kínai nyelv ú. n. elszigetelő módszere. A másodiknál a szó hangbeli módosítást szenved. Ez történhetik belső hangváltoztatás és külsőleg egy vagy több hang hozzátétele által. Ez a hajlítás. A belső hangváltozás¹ onnan származik, hogy a fogalommodosulás a szel-
2 lembeben oly élenken élt, hogy az megfelelő hangban jutott kifejezésre (7. 111.), a külső változtatások összetétel útján származnak. Ezek a változtatások eredetileg önálló szavak voltak, melyek ebben a használatban jelentésüket elvesztették (7. 116.). Ha ezek a hajlítások a szóval szoros egységet képeznek, úgy hogy magukban többé nem állhatnak meg, azaz mint önálló szók nem használtak, a külső hozzátételek tiszta jelképes kifejezéseivé válnak a fogalmak (szavak) viszonyainak (7. 112.). Az eredeti jelentés elveszéséhez hozzájárul ezen szavak elkopása, minek oka az, hogy a szellem feleslegesnek találja a túlóvatos jelzést, azaz ezen hozzátételek pontos kiejtését, hanem e helyett szabad útat enged a beszédszervek kényelmének. (7. 239.)

A szellemi erő kisebb foka okozhatja, hogy a szellemnek
2 nincs önbizalma a viszonyjelölés érzéki eszközeit elhanyagolni s a fogalomhoz ragasztott szavak kevésbé változnak meg s jelentésüket és önállóságukat többé-kevésbé megőrzik. Ez a ragozás, mely lényegében nem különbözik a hajlítástól; a különbség a szellemi- és nyelvverőben van, a hajlítás a megkezdett úton végig halad, amennyiben a viszonyjelző szót jellé teszi; a ragozás fél úton áll meg, mert a rag mint jel mellett az eredeti szó is megőrizte jelentését és érvényességét. (7. 117.)

A fogalmak viszonyainak jelzése történhetik végül az ú. n. bekebelezés által. A bekebelezés abban áll, hogy a szavak az ige körül, mint a mondat középpontja körül csoportosúlnak s melllette alárendelt állást foglalnak el, miközben hangbeli módosulást is szenvednek. Legjobban ki van fejlődve az amerikai indián nyelvekben, nyomai vannak a magyar nyelvben a tárgyias ragozásnál s a héberben is. Így pl. a delaware nyelvben: Ni-naca-qua = én húst eszem, ahol a nacatl = hús szó alá van rendelve az igének, úgy hogy hangbelileg is megrövidül, azaz nacatl-ból lesz = naca. A főnév helyett a harmadik személyű személyes-névmás is bekebelezhető: ni-c-qua, in nacatl = én őt eszem, a húst.

¹ H. mindig „betűváltozásról“ beszél.

Ez a módszer a nyelv ősállapotának általános típusát őrizte meg s onnan származik, hogy a bekebelezett mondatrész fogalma nem volt meg világosan a beszélők lelkében, továbbá a lélek nem volt szokva az elvonáshoz, (pl. a delaware nyelvben nincs határozott névelő, hanem „a kéz“ helyett azt mondja „a mi kezünk“ = „tomaitl“) s a megszokás folytán megőrizte azokat a formákat, melyek a dolognak a személyhez való viszonyát, összefüggését is kifejezik. (7. 155.) Mondható tehát, hogy itt a kategorizálás tökéletlen, ami a szellemi erő gyengeségére mutat, ill. annak következménye. Ez a pont, a szellemi erőmérés gondolata, azonban már a nyelv jelleméhez tartozik s ahhoz vezet át.

14. §. *A nyelv jelleme.* A nyelv jelleméről szóló vizsgálódások a szellemi erő dinamikáját rajzolják meg. A nyelv a szellem önkéntelen emanációja s benne a lélek összes erői működnek. Ez a körülmény teszi alkalmassá a fenti cél megrajzolására.

Az emberi szellem mindig, mint egység áll szemben a világgal. Ebben az egységben két rész különböztethető meg: „a ható erőnek és tevékenységének minősége“ vagyis a szellemi erő iránya és hatásmódja. „Az előbbiről van szó, ha egy nemzetnek több eleven szemléletességet is teremtő képzelő erőt, több hajlandóságot elvont eszmékhez, vagy pedig határozottabb gyakorlati irányt tulajdonítunk; az utóbbiról, ha egy nemzetet egy másikkal szemben hevesnek, változékonynak, gyorsabb észjárásúnak, vagy érzeteiben állandóbbnak mondunk. Mindkettőben megkülönböztetjük a létet a hatástól s az elsőt, mint okot állítjuk a gondolkodás, érzés és cselekvéssel, mint jelenségekkel szembe.

A szellemi erő működésében két főirányt lehet megkülönböztetni, aszerint, hogy a valóság tárgy, vagy pedig alakítandó anyag számára. Ennek oka az, hogy az egyik nemzet, mint összességi szellem kisebb vagy nagyobb hajlandóságot érez magasabb gondolatösszefüggések keresésére. Utóbbi esetben a szellem a nyelvet a gondolat kifejezésére tökéletlennek találja s a kifejezés tökéletlenségét legyőzni, vagyis folyton jobb és jobb, újabb és újabb kifejezésre törekszik s ez a törekvés a nyelverőt folytonos működésben tartja; míg ellenkező esetben, ha a nyelv inkább csak a mindennapi élet szükségeinek kifejezésére szolgál, a szavak a kifejezendő gondolat helyetteseivé vagy képviselőivé válnak (7. 215.). Az előbbi esetben a nyelv tökéletlenségének érzete ébren tartja azt a tudatot, hogy a gondolat nyelvbeli kifejezéséből ép az hiányzik, ami az „egyéniesség utolsó vonásait“ megadná. Az érzés,

hogy a szó magában erre nem képes, új képzetekhez, új szavakhoz fog vezetni s e törekvés által a „tárgy legmagasabb egyénítéséhez“, a fogalmak legvilágosabb elkülönítéséhez s ez által az új, tökéletesebb és kifejezőbb egység kifejezésének lehetőségéhez vezet: azaz a szellem a valóságot, mint alakítandó anyagot lehetőleg teljesen feldolgozza. Ellenkezőleg ott, ahol a szavak a szellem szükségleteit kielégítik, amennyiben a fogalmakat és érzéseket helyettesíteni tudják, nem következik be sem a fogalmi elkülönülés oly mértéke, sem az összetevő áttétel oly ereje, úgy hogy a szellemi erő ugyanazon mértéke vagy nagysága mellett ez irányok több nyelv között nagy különbségeket hozhatnak létre a nyelvjellem, mint a nyelverő — mondhatnók — teljesítő képessége szempontjából. Így adhatja a nyelv egy nemzet szellemi erejének képét s ha nem csupán a mindennapi élet céljainak betöltésére, hanem mintegy végtelenül tökéletesbedhető munkaeszközt használják, a nemzet magasabb hivatottságú szellemi erejének adja jelét.

1. *A nyelvjellem nyilvánulásai.* A nyelvjellem a nyelv minden elemében nyilvánul s az elemek megismerése az út és eszköz oda, hogy a nyelvbőlcelet ezen legmagasabb pontjáig, a jellemzéstaniig vagy karakterológiáig emelkedjünk. A jellemzés szempontjából mindez az erő és erőmérés szempontjai alá lenne vonandó. Ennek azonban még a legáltalánosabb körvonalait is nehéz adni, mert a nyelvjellem nyilvánulásai a maguk egységében az emberi archoz hasonlítanak, melyet az első pillanatban megismerünk és megítélünk, de egyes vonásairól nehezen tudunk számot adni. (3. 338.) A megítélés inkább az egész benyomáson, az érzelmen alapul.

A nyelvteremtés kezdeteire visszatekintve látjuk, hogy a tárgy által való megilletés következtében a lélekben egy kép támad, melyben a felfogó alany szubjektivitása nyilvánul. A szubjektivitás megnyilvánul az objektivált hangban s ez a kapcsolat a szellemi erő és a hang közt mindvégig megmarad. Ha feltételezzük, hogy egy törzs több ágra szakad, akkor a különböző törzsek esetleg más fejlődésű szellemi erejének és irányainak megfelelőleg a hangrendszer is változni fog. (7. 187.) De nem csupán az egyes hangokban, hanem azok kapcsolatában és kiejtésében is nyilvánul a nyelvjellem, ahol a jellemzés a kiejtés kényelme s a szellem ez ellen dolgozó munkája, mint tengelyek körül forog. Megnyilvánul a hangsúlyban is, mely a szó anyagi része, a hang felett mint lélek lebeg (7. 141.) s annak kifejezéséül szolgál, mily jelentőséget tulajdonít a

beszélő az egyes részeknek s természetszerűleg a jelentős szótagon nyugszik, de zenei, ritmikus-melódikus okokból eltolódhatnak. (7. 141.)

A külső nyelvalak mellett egyenlő figyelmet érdemel a belső nyelvalak vizsgálata. Ennek középpontja az összetevő áttétel, vagyis az ige szintetikus ereje. Hogy az ősmondat elemeire bontassék, a szellemnek, melynek természete az összetevés és az elemzés, bátorító hatása szükséges, mely feloldotta a félnépséget, mely az egész gondolatot, mint egy szót igyekezett összetartani s bátorságot adott azt részeire szakítani. (7. 119.) A helyesen megalkotott ige, mint viszonyok foglalata képes megeleveníteni a mellette álló holt anyagot s azok viszonybafoglalását is lehetővé és szükségessé teszi. Úgy az első, mint a második kategórizálás sikere az összetevő áttételen s így alapjában a nyelverőn alapúl, ami nem egyéb, mint maga a szellem a nyelvre való vonatkozásában.

2. A nyelvjellem tényezői.

A nyelvjellem végső alapja a szellemi erő, megjelenésében és fejlődésében azonban számos tényező hat rá. Legszorosabb kapcsolatban van a nyelvjellem a nemzeti jellemmel, amennyiben nemzet és nyelv között szoros egység van, mert a nemzet nem más, mint egy bizonyos nyelvet (hozzátehetnök: anyanyelveként) beszélő embercsoport. (7. 171.) Egy nemzet a szellemi erő bizonyos nagyságát és irányát képviseli s ezen sajátásokok a nyelvjellemre elhatározóan folynak be. A nyelvteremtés kezdetén ugyanis a képzet-objektíváció egy helyes és erőteljes intuíción alapúl, mely a gondolat és hang viszonyát illetőleg az egész nyelvet az eszme világosságával hatja át. (7. 277.) A képzetobjektíváció sikere visszahat a szellemre s a kettő közötti kölcsönhatás a nyelv egész életében megmarad. A nyelvjellem további tényezői a szellemi erő esetleges irányváltozásai, a külső események, vagyis a nemzet története s a nagy szellemek. (7. 174.)

15. §. *A nyelvek osztályozása.* A formakutatás által megismertük az utakat vagy pályákat, melyeken a gondolat a nyelvteremtésben halad, a jellemzés által megismertük az abban nyilvánuló szellemi erőt. Ez alapon a nyelvek osztályozhatók s ezáltal azok végtelennek látszó különféleségén az áttekintés megkönnyíthető.

Ezen osztályozásnál H. a kínai nyelvet formanélküli nyelvnek nevezi (7. 254.) s a ragozó formát elvlasztja a hajlítóól s e kettőhöz harmadikúl a bekebelező formát veszi. Ez lenne az osztályozás formai alapja. De a különféle nyelvekhez térve azt látjuk,

hogy bennük a formák nincsenek tisztán elválasztva és elosztva, hanem különböző összetételekben vagy keveredésekben fordulnak elő, úgy hogy az osztályozás abból a szempontból végzendő, hogy miként vették fel az egyes nyelvek amaz elvont formákat a saját konkrét formáikba (7. 254.) s mennyiben következetesek önmagukhoz és alapformájukhoz, vagyis alkotó elvük tisztasága szerint osztályozandók. Ebből a szempontból a rangsor végső pontjai a szanszkrit és a kínai nyelv, mely H. szerint a maga következetes egyoldalúságában a tökéletesség ugyanoly fokán áll, mint a szanszkrit. A többi nyelvek ezekhez, mint a nyelvtökéletesség relatív mértékeihez lennének hasonlíthatók. A nyelvek legnagyobb része a szanszkrittal vetendő össze, mivel bennük a fogalmak viszonyainak kifejezésére nyelvtani formák szolgálnak s ezért a kinaival, mint forma nélküli nyelvvel szemben formanyelveknek nevezhetők. Az osztályozást az összes nyelvek beható vizsgálatának kellene megelőznie; a főbb körvonalakat megadják a fogalmak viszonyainak kifejezései, vagyis a grammatikai formák. Itt a legnagyobb két csoportot alkotják a hajlító és a ragozó nyelvek. A gondolat kifejezés szempontjából a hajlító nyelv alak tökéletesebb, mivel benne legvilágosabban jelöltetnek a fogalmak és viszonyaik. Ez a nyelv alak azonban tökéletes tisztaságban és teljességben egy nyelvben sincs meg. Legjobban megközelíti a szanszkrit s ezért a formanyelvek számára a nyelvtökéletesség relatív mértékéül választható.

16. §. *A tökéletes nyelv.* A nyelvek osztályozása és rangsorozása a tökéletes nyelv gondolatához vezet. Tökéletes lenne az olyan nyelv, mely célját, a gondolat kifejezést tökéletesen elérné. A nyelvek azonban csupán törekesznek ezen ideál felé s eközben többé-kevésbé sikerült eredményekhez, nyelvalkatokhoz jutnak. A gondolat kifejezés és kifejlődés lehetősége megkivánja, hogy sok tagolt hang legyen, mert ez biztosítja a sok kapcsolási lehetőséget, bár az is megtörténhetik, hogy egy esetleg tehetséges nemzetben kevés hajlandóság van a gondolatot hangokkal kifejezni. (7. 255.)

A képzetobjektíváció sikere a gondolat és nyelv viszonyát megértő helyes és erőteljes intuíción alapul, tehát itt már az összetevő áttétel nyilvánul meg. A nyelv egész mivoltában összetevő eljárás s az összetevés ereje döntő a nyelv tökéletességére is. Ennek ereje teremti meg a gondolat és hang benső egybeolvadását, ennek túlárado ereje a nyelv szép hangzását, ép így a

fogalmak világosságát és érzéki szemléletességét, a fogalmak elkülönülését, ami némely kevésbé tökéletes nyelvekben nem található, pl. ige és névszó nincsenek egymástól világosan megkülönböztetve és végül a fogalmak helyes viszonyba helyezését és ennek igazi jelképes kifejezését, az ige időinek, módjainak világos elkülönítését és azok rendszerének teljességét.

Igaz ugyan, hogy a kevésbé tökéletes nyelveknek is vannak rendszerint bizonyos kiválóságai, melyek oly mértékben sokkal tökéletesebb nyelvekben nincsenek meg, ámde a nyelvek igazi kiválósága nem ebben, hanem minden irányú és harmonikusan ható erejükben keresendő. „Ők a szellemi tevékenység szükséges munkaeszközei s a szellemi fejlődés útjai. Ezért csak akkor hatnak igazán jótékonyan, ha ezt minden irányban előmozdítólag és lelkesítőleg kísérik s ahhoz a forráshoz vezetik, melyből költészet és bölcsészet, tudomány és szónoklat erednek“. (7. 255.)

Az egyes nyelveket H. az erőmérés vagy jellemzés ezen végső szempontjából nem bírálja, fontos azonban egy nyilatkozat, mely szerint kiváló nyelv csak ott lehetséges, ahol az „egy messze elterjedt“ nemzettől származik. A nagyon különféle tömegek szemlélet- és érzésmódjainak összefolyása ez esetben a nyelvnek gazdagságot, sokszerűséget, erőt és arányosságot kölcsönöz. (5. 20.)

A nyelv fejlődése.

17. §. *A nyelvfejlődés két kora.* Mivel a nyelv a szellem folyton ismétlődő munkája gondolatkifejezés céljából, a folyamatban levő életnek, vagyis a fejlődésnek több pontjára eddig is rámutattunk. A nyelv eredete maga is a fejlődés egy kisebb, megkezdő szakasza s a nyelvorganizmus leírása s életének ismertetése is foglalt magában a fejlődéshez tartozó elemeket, amennyiben az összemléletek, gyökök, szavak, szó- és mondatképzés útjait és módjait áttekintettük.

A történeti fejlődés megítélésére H. új szempontokat hoz be. Két kort különböztet meg: az első a kezdettől, vagy a nyelv-eredettől a szerkezet teljes kifejlődéséig, a második ettől kezdve tart (7. 160), az egyik a külső vagy alakí, a másik a belső, vagy tartalmi kifejlődés korának lenne nevezhető. A megkülönböztetés elvi s a két kor a valóságban nem gondolható egymástól elkülönítettnek, hanem egybefolyónak. Tulajdonképpen csak annyit lehet mondani, hogy az alakfejlődés korában a nyelv-erőt az alakok

kifejezése veszi túlnyomólag igénybe, minek bizonyosága az, hogy a nyelvek annál gazdagabbak formák tekintetében, minél eredetibbek, azaz régebbiek. (7. 165.) Ebben a korban a gondolatformába öntése a legyőzendő nehézség.

Ha a nyelv szerkezete már kifejlődött, a gondolatkifejezés könnyebb lesz, új formák teremtésére alig, vagy egyáltalán nincs szükség. Ennek következménye az, hogy a formateremtő erő ellankad. A nyelv, mint a gondolat munkaeszköze kész s a szellem birtokába veszi és tovább dolgozik vele. Dalok, ima- és varázsszavak, közmondások, mesék állnak elő és megőriztetnek. Az irodalom fejlődésnek indul s a nemzet egészétől később az egyénekre is átmegy s a nyelv a költők és a nép tanítómesterei (nagy férfiai) kezébe kerül. Ezek után jönnek a tulajdonképeni grammatikusok. Az ő munkájuk a nyelvben nem a teremtés, mint az íróké, költőké, hanem a rendszerezés. Ők állítják össze a deklínáció és konjugáció sémáit s ez által némely veszni indult formákat megmentenek. Ha a nyelv a nép, az írók és grammatikusok közt folytonos érintkezésben és folyamatban van, a nyelv folyton finomul és gazdagul tartalmilag a nyelvfejlődés ezen második korában, mindaddig, míg a nemzet szellemi ereje nem lankad. Ha ez bekövetkezik, a nyelv a gondolat eszközéből üres játékszerré válik s fejlődése megáll, vagy hanyatlak. Innen azonban újra felemelkedhetik nagy szellemek befolyása, vagy pedig az által, hogy a nyelv friss, erőteljes nép kezébe, ill. ajkára kerül.

18. §. *A nyelvfejlődés tényezői.* H. nyelvtudományi és nyelv-
bölcseleti érdeklődésének állandóan középpontjában áll a nyelvek
különféleségének kérdése. Ez a végtelenség látszó különféleség
bő tápot adott lelke azon alapvonzalmának, mely a különféleségek
mögött a mélyebben elrejtett megegyezés és egység megismeré-
sére törekedett. A vizsgálat azt mutatja, hogy a nyelvek különfé-
lesége legszembetűnőbb a hangokban, de a behatóbb vizsgálat
ugyanoly különbségeket mutat a belső nyelvvalakban és jellemben
is. Ezen jelenség okát keresve H. kétféleképp felel. Az első felelet
tapasztalati vagy nyelvtudományi: a nyelvek különféleségének oka a
nemzetek szétváltsága és összekeveredései (5. 385); a másik elvi
vagy nyelv-
bölcseleti: a nyelvek különféleségének oka a nyelverő
különböző mértéke. (7. 19.) Ez utóbbi felelet által a nyelvek
különféleségének kérdése a nyelvfejlődéssel a legszorosabb kap-
csolatba kerül s egyúttal a nyelvfejlődés azon tényezőinek isme-
retéhez is elvezet, melyek mint a nyelverő hordozói vagy birto-

kosai a nyelvek különféleségének s ezzel együtt fejlődésének is okai.

Ezen tényezők a nemzetek és ezeken belül az egyének. Egy nemzetnek, mint ugyanazon nyelvet beszélő embercsoportnak körén belül a nyelvteremtés munkája bizonyos állandóság és egyformaság szerint folyik s eközben meghatározott szók, kapcsolási módok, szabályok fejlődnek ki, melyeket a nemzet tagjai, az egyének alkalmazni kénytelenek. (7. 38.) Ebből a szempontból a nyelv, mint idegen hatalom áll az egyén felett. Másfelől azonban a beszéd (melynek összeségéből áll a nyelv) mindig az egyén műve, úgy hogy a szavak általa s a nyelv benne nyeri végső meghatározottságát, vagyis a nyelvhasználatban az egyén a végső fórum. Az ellenmondás, hogy a nyelv az egyéntől független és mégis függő, az emberi természet egységében oldódik fel. „Ami abból ered, ami tulajdonképen velem egy, abban az alany és tárgy, függés és függetlenség azonosak.” (7. 63.)

A létrehozott nyelv, mint a nyelverő hatása szintén a fejlődés tényezőjévé válik annyiban, amennyiben a siker a nyelverőre bátorítólag, erősítőleg hat s ez által annak hatásmódját s vele együtt a fejlődést gyorsítja. Másfelől pedig, mint anyag a nyelverőre negative hat s ez a visszahatás az erővel fordított arányban áll, vagyis ott ahol a nyelverő nagy, a nyelv — mondhatnók — tehetetlenségi nyomatéka csekély. (7. 160.) Végül befolyásolják a fejlődést azon irányok, melyeket a nyelv az „eszmebirodalom meghódítására választ (6., 339., 4. 19.) s melyeket már előbb a nyelvjellemnél láttunk. A magasabb gondolatösszefüggések keresésére irányuló szellem a nyelvi kifejezés tökéletlenségét érezve, folyton jobb kifejezésre fog törekedni s ezen törekvése a nyelvfejlődés egyik tényezőjévé válik.

A nyelvfejlődés tapasztalati tényezői: a környező természet (4. 26.), történeti események (6. 123.), a társadalmi élet tagozódása és élénksége (7. 56.), irodalom, tudomány, költészet, bölcsélet s végül a nyelvek egymásra hatása. (6. 193.)

19. §. *A szellemi és nyelvi fejlődés kapcsolata.* Szellemi és nyelvi fejlődés elválhatlan kapcsolatban vannak egymással, a nyelv a szellem munkaeszköze a természet megismerésére, az eszmék birodalma meghódítására. Természetes, hogy az eredmény a munkaeszközök különfélesége szerint különböző lesz. Ha a szellem teljes természetrajzát akarjuk megismerni, úgy az összes nyelveket ismernünk kell s nem szabad azt gondolnunk, hogy a vad

népek nyelvei vagy az irodalom nélküli nemzetek nyelvei jelentéketlenek s figyelmen kívül hagyhatók, mert mindegyik az emberi szellemet képviseli bizonyos módon.

A képzetobjektívációnál a létrehozott hangban a felfogó egyén szubjektivitása nyilvánul s ez a szubjektivitás az egész nyelvre kiterjed a fejlődés folyamán, úgy hogy minden nyelv a világ felfogásának bizonyos szubjektív módon való kifejezése, azaz benne egy nemzet világnézete nyilvánul meg s ha egy idegen nyelvet tanulunk, általa egy új világnézetet is megismerünk. A képzetobjektívációnál a szónak nemcsak értelmi tartalma, hanem bizonyos érzeti kísérlője (vagy hangulati velejárója) is van, mely a gondolkozást minden folyamatában kíséri s ezért a tárgyak a lélekben a nyelv által egyénített és színezett módon jelennek meg (4. 23.). A nyelv ez által bizonyos érzés és gondolkozásmódokat nevel be az emberbe, melyek erői kifejtéséhez, vagyis a világhoz való viszonyához az alaphangulát adják meg. (4. 428.) A nyelv nem marad meg a szubjektivitás ugyanazon fokán, hanem az objektivitás felé halad. Az által ugyanis, hogy benne a különböző korok, nemek, társadalmi osztályok, egy néptörzs szellemi és jellembeli tulajdonságai, továbbá a különböző népek érintkezései és hatásai által azok képzeleti összekeverednek, tisztúlnak és átalakúlnak, a nyelv a szellemi fejlődés eszköze lesz a szubjektivitástól az objektivitás felé. (4. 24.) Így emelkedik az emberi szellem a nyelv által a képzetobjektívációtól kezdve a szubjektív összemléletektől fel az eszméig, vagyis az objektiv gondolatig.

A nyelvek formájának is nagy jelentősége van a szellemi és nyelvi fejlődés kapcsolatában. A helyes nyelvformával a gondolkozás helyes úton halad. (7. 257.) „Ha a helyes nyelvalkatnak a szellemre való hatását vizsgáljuk s egy pillanatra elfeledjük, hogy amit a szellemnek ad, eredetileg tőle vette, akkor azt mondhatjuk, hogy a nyelv adja meg az értelem erejét, a logikai rend tisztaságát, a gondolkozás ki nem elégtő voltának érzését és a kielégítés vágyát, a szellemi és érzéki kölcsönhatásának sejtését. Ez által képes egy jól sikerült nyelv saját természete által költészetet és bölcséletet megteremteni.“ (7. 238.) Az ilyen nyelv a szellemet munkára és művelődésre sarkalja s a tiszta eleven erő jellegét hordozza magán. (7. 188.)

20. §. *Társadalom és nyelv.* A kezdetleges „mintegy vegetatív“ életben a külső szükség hozta az embereket az első társas csoportokba. (7. 36.) Az ember emberré alakulása egy zseniális tettel,

az első képzetobjektívációval kezdődött. Ez által oldódott meg a többi emberek nyelve s ez által fedezte fel az ember a maga szellemét és azt, hogy a körülte élőknek hasonló benső szükségletei vannak. (7. 37.) A körülte élők hasonló képzetobjektívációi bátorítják a további próbálkozásokra. Így fejlődik ki a nyelv a társadalomban, amint az ember meggyőződik arról, hogy szavait mások megértik. (7. 56.) A nyelv tesz egy társas alakulatot nemzetté, az egyént felemeli és egyúttal annak tudatára juttatja, hogy csak része egy egésznek. (6. 182.) A nyelv összeköti egymással a múltat és jelent, túléli az egyéneket s a szellemi fejlődés örökös, nélkülözhetlen munkaeszköze marad.

MÁSODIK RÉSZ.

Humboldt nyelvbölcseletének eredete és forrásai.

20. §. *Steinthal állítása.* Steinthal azt állítja, hogy H. mint nyelvbölcselet semmit sem talált maga előtt, amit rendszerébe felvett és feldolgozott volna. A nyelvbölcselet vele kezdődik, benne áll elő s csak saját zseniális egyénisége és korának szelleme hatottak elő állására s ebben az értelemben mondja, hogy a humanitás eszméje a H-i nyelvbölcselet anyja. (Steinthal. 14.) Bár Steinthal elismerten a legkiválóbb H. ismerő s kommentárja azzal az igény-nyel lép fel, hogy az egyedül igazi H-t nyújtsa és ebben az értelemben a H. nyelvtudományát és nyelvbölcseletét illető irodalmat semmisnek tekintse, beleértve Pott kommentárját és forráskutatásait is, mégis igazat kell Pottnak adnunk, mikor a H-i gondolatok eredetére és forrásaira rámutat. Steinthal H-ra hivatkozik abban az értelemben, hogy a zseniális munka teljesen eredeti s csak önmagából magyarázható, mi ugyancsak H-ra támaszkodunk, mikor gondolatait a gondolatok általános fejlődésmenetébe beillesztjük s ott helyüket és összefüggésüket kimutatjuk. H. szerint: „Bei jeder Idee, deren Entdeckung oder Ausführung, dem menschlichen Bestreben einen neuen Schwung verleiht, lässt sich durch scharfsinnige und sorgfältige Forschung zeigen, wie sie schon früher und nach und nach wachsend in den Köpfen vorhanden gewesen.“ (7. 24.)

21. §. *Bacon, Leibnitz.* H. nyelvbölcseletének egyik alap-gondolatát Bacon fejezte ki. „Illa demum foret nobilissima grammaticae species, si quis in linguis tam eruditus, quam vulgaribus eximie doctus, de variis linguarum proprietatibus tractaret; in quibus quaeque excellat, in quibus deficiat ostendens. (Pott. 148.) A kawi bevezetés tárgya ép ez s ha a közvetlen hatást nem is tudjuk kimutatni, elég itt H. előbbi kijelentésére utalnunk a gondolatfejlődés összefüggéséről.

Ama gyümölcsöknek magvait, melyeket H. szedett le az ismeret fájáról, Leibnitz vetette el. Elég itt Leibnitz értekezésére utalnunk: „Brevis designatio meditationum de originibus gentium ductis potissimum ex indicio linguarum“ hogy felismerjük a hasonlóságot H. ama feladataival, melyeket a baszk nép és nyelv hovatarozásáról tervezett első s a kawi nyelv rokonsági kapcsait meghatározó utolsó nagy munkájában tűzött maga elé.

A „Collectanea etymologica“ első tétele, „Es ist bekannt, dass die Sprache ein Spiegel des Verstandes und dass die Völker, wenn sie den Verstand hoch schwingen, auch die Sprache wohl ausüben, welches der Griechen, Römer, Araber Beispiele zeigen“ (Pott. 141.) H-nál lényegbeli módosítás nélkül megvan. A nyelvjellemzés feladata a nyelvből, mint tükörből, egy nép szellemi erejét megmérni. A leibnitzi tétel második része pedig H-nál precízebben, mint a szellemi és nyelvi fejlődés kapcsolata van meg.

Ha a közvetlen érintkezés itt nem mutatható fel, megvan a szoros kapcsolat egy más téren. Leibnitz ösztönzésére álltak elő a Katalin cárnő pártfogása alatt kiadott „Vocabularia comparativa“-k, melyeknek Németországban is több követője akadt, pl. az Adelung-Vater-féle Mithridates, mely H-nak fontos segédeszköze volt. Bizonyosság erre Goethehez Rómából írt levele: „Adelung csaknem mindig kezemben van, mivel sok más segédeszközöm hiányzik“ (an Goethe 23. Aug. 1804.).

Az érdeklődés, mely ezen összehasonlító szótárak és szöveggyűjtemények előállítását segítette és fogadtatásuk módját megszabta, különböző volt. Leibnitz szeme előtt részint a nemzetek eredete, vagyis lakóhelyének és vérbeli hovatarozásának gondolata lebegett, részint pedig az a cél, hogy a különböző nyelvek ismerete által a keresztyénség elterjedése legyen megkönnyítve. (Pott 143.) Komoly nyelvtudományi érdeklődésről az ilyen és hasonló gyűjteményekben alig lehetett szó.

23. §. *Kant.* Kant és H. viszonyát a nyelvtudomány és nyelvbölcselet szempontjából eddig kimerítően még nem tárgyalták. Az összefüggés felismerése korai. A leglényegesebb pontokra már Haym kiváló életrajza 1856. rámutat. Pott ismert könyve 1876-ból csak futólag érinti a viszonyt. Steinthal jegyzetes H.-kiadása 1884-ből egy fejezetben találóan tárgyalja H. gondolatainak Kant tanaival való összefüggését. Röviden szól róla Delbrück az „Einleitung“-ban. M. Glossner hangzatos című cikke: „W. v. Humboldts Sprachwissenschaft in ihrem Verhältnis zu den philosophischen Systemen

seiner Zeit“, teljesen jelentéktelen. M. Scheinert értekezése 1908. az eddigieken kívül pár új szempontot emel ki. Streitberg cikke: „Kant und die Sprachwissenschaft“ 1910. lényegileg egy új pontra tereli a figyelmet. Behatóan tárgyalja Kant és H. viszonyát a nyelvtudomány kizárásával E. Spranger könyve: W. v. Humboldt und die Humanitätsidee. 1908., mely a nyelvtudomány kizárása miatt ide nem tartozik. Az esztetika szempontjából foglalkozik a kérdéssel Hans aus der Fuente: „W. v. Humboldts Forschungen über Ästhetik“ 1912. c. értekezése, mely Scheinert mellett Schiller közvetítő szerepére Kant és H. között is rámutat, de esztétikai tárgya miatt minket itt kevésbé érdekel.

Amennyiben e művek a fenti viszony haladó megismerésének útai és állomásai, röviden áttekintjük őket s a nyert eredményekhez a magunk eredményeit csatoljuk.

H. Kantot frankfurti tanulmányideje alatt kezdte olvasni s a vele való foglalkozást Göttingában folytatta három ízben: 1. 1788 nyaratól 1789 kezdetéig, 2. 1791 nyarán, 3. 1793 őszén (Spranger: 121. és köv.) A megismert igazságok egész életén végig kísérték. Külföldi utazásai alatt sem szűnik meg Kanttal foglalkozni s tanait hirdetni. Leírja metafizikai vitáját Garat-val Párisban Schillerhez írt levelében (1789. febr. 18.) s egy más alkalommal félig tréfásan írja Goethe-nek, hogy: „ma itt egy spanyolnak hirdetem az egyedül üdvözítő tant (1799 nov. 28.). Ezalatt egyttal a nyert igazságokat továbbfejleszti saját céljai szerint, továbbá az új idealista bölcseleők, Fichte, Schelling hatása alatt. Kanthoz való állásfoglalását maga jellemezte a Schiller szellemi fejlődését tárgyaló értekezésében: „Kant unternahm und vollbrachte das grösste Werk, das vielleicht je die philosophierende Vernunft einem einzelnen Manne zu danken gehabt hat. Er prüfte und sichtigte das ganze philosophische Verfahren auf einem Wege, auf dem er notwendig den Philosophien aller Zeiten und aller Nationen begegnen musste, er mass, begrenzte und ebnete den Boden desselben, zerstörte die darauf angelegten Truggebäude und stellte, nach Vollendung dieser Arbeit Grundlagen fest, in welchen die philosophische Analyse mit dem natürlichen Menscheninne zusammentraf. Er führte die Philosophie in die Tiefen des menschlichen Busens zurück... Einiges, was er zertrümmert hat, wird sich nie wieder erheben; einiges, was er begründet hat, wird nie wieder untergehen; und was das Wichtigste ist, so hat er eine Reform gestiftet, wie die gesamte Geschichte der Philosophie wenig ähnliche aufweist. So

wurde die ... spekulative Philosophie von ihm zu einer Regsamkeit geweckt ... etc.

Haym. 1. Kant tér és idő felfogásának, mint a szemlélet apriorikus formáinak hatása alatt veszi fel H., hogy az első szavak egy érzetnek, vagy egy tér-idővonatkozásnak kifejezései.

2. A tér ugyanezen felfogása szabja meg H. azon nézetét, hogy a személyes névmások képzésének a térszemlélet szolgál alapul; ezek az első szavak, utánuk prepozíciók és indulatszók jönnek. A harmadik személyes névmás képzésének fejlődése ez: az első fok egészen érzéki; a második a térre, mint az érzékiség tiszta formájára vonatkozik; az utolsó fok elvonáson és logikai fogalom képzésen alapul. (448.)

3. A kanti kategóriák táblájának segélyével határozza meg H. az esetek számát az Adelung—Vater-féle Mithridatesben.

4. Kant időfogalma, mint transzcendentális séma H.-nál a fogalom és hang kapcsolatában találja meg analogonját.

Ezek az átvételek és hasonlóságok még szaporíthatók lennének Haym szerint, tovább azonban nem foglalkozik velük, hanem általános eredmények levonásához tér, melyekhez nem adhatjuk mindenütt beleegyezésünket, pl.: „H. kantianus lett volna, ha soha egy sort nem olvasott volna is Kanttól“, vagy: „Ugyanaz a mélység és bensőség (mint Kantnál), de mérsékelt érzékiséggel párosultan.“ (451.)

A kanti nézetek H.-nál Haym szerint Fichte és Schiller nézetei alapján módosulnak. (458.) A nyelv eredeténél a fogalmak Kant-félék, de az értelmezés fichtei. „Látjuk, hogy a nyelv az Én reflexív tevékenységéből származik, amint ezt Fichte leírja. A különbség az, hogy az Én konkrétan, elevenebben van felfogva s a Fichténél mindenható képzelőerő eljárása támaszra és hordozóra talál.“ (459.) Az elemzés, melyet Fichte az Én szükségszerű cselekvésmódjáról adott, H. gondolatainak alapja lett. (461.) A Fichte-féle tézis antitézis analogonja H.-nál a szabadság és szükségszerűség a nyelvben. De szerintünk itt közvetlen Kantig lehet visszamenni, másfelől Bernhardi álláspontja is — a nyelv egyfelől a szükségből ered, másrészt szabad kifejezés — hatott.

Schiller nézeteinek hatása alatt kerül ki Haym szerint H. a fichtei gondolatok köréből. A nyelv eredetét H. az elvont Én-ben kereste, egyébként azonban az egész ember, összes képességeivel vesz részt a nyelvteremtésben. Ebben a felfogásban Schiller ideálja érvényesül az „egész“ emberről. Schillernek tulajdonítja Haym az

esztétikai formák átvételét, a nyelvnek, mint művészetnek felfogását. Kétségtelen szerintünk is, hogy itt Schiller közvetítő és erősítő szerepet játszik Kant és H. közt.

Pott. Pott szerint a kor tudományában, úgy mint a görögöknél, a logika az uralkodó s hosszú ideig Kant csaknem egyed-uralkodó ezen a területen s a nyelvtudományban is alapelvekül választják a kategóriák tábláját s a két szemléleti formát. Ez áll szerinte Vaterről, Bernhardiról és H.-ról is. Mint ennek példáit említi H. két értekezését, a Mithridatesbe írt „Zusätze...“-t s az „Über den Zusammenhang der Pronomina mit Ortsadverbien“-t, de a további kifejtésbe nem megy bele. (Pott. 216—218.)

Steinthal. Steinthal tiltakozik a részletekbe menő összehasonlítás ellen. Szerinte ez annyi, mint H.-ot Kant szempontjából vizsgálni s mint ilyen haszontalan, szubjektív cselekedet. Ha ehez az állításhoz nem is csatlakozunk, fontosak Steinthal fejtegetései, melyek azt mutatják ki, hogy H. bölcséletének egyes sarkpontjai a Kant-félékkel egyeznek. Ezek közül az erkölcsstan kérdését ide nem tartozónak tekintjük. A többiek 1. a testi és szellemi világ viszonyáról 2. a jellemről, 3. az eszmékről szólnak.

1. A jelenségek világában a mechanikus okozás, a szellemi világban a szabadság uralkodik. Kant szerint — mondja Steinthal — fel lehet tennünk, hogy a tapasztalati ok felett egy „intelligibilis ok“ áll. Kant ezen tétele érvényesül H. felfogásában a mechanikus és eszmei okságot illetőleg. Az ebből folyó szabadság, eszme, világkormányzás, lángész fogalmai a kanti gondolat határán mozognak s negatív mozzanatot képeznek, amennyiben a mechanikus okozati láncban nem magyarázhatók meg. (Steinthal 238—9). Ez a tény megőrizzé attól a hiedelemtől, mintha a tapasztalati világ sokfélesége lenne az igazság; csak az egység (erő) reális.

2. Kant szerint minden ható oknak van jelleme, mely okságának törvényszerűségében áll. Ez a jellem, amint mi észrevesszük, tapasztalati, de emellett egy intelligibilis jellemet is kell neki tulajdonítanunk. H. szerint a művészetben, melynek körébe a nyelv is tartozik, a jellem teremti meg az alakot s ez egységet ad az egésznek. Ez a külső jellem. Amennyiben a műtermék ideális és intelligibilis törvényszerűségnek is enged, az első felett a tulajdonképeni jellem áll. Ez lényegében törekvés: „Annäherung des Wesens an ein Ideal“ (Steinthal 240). Itt az egyéniség az általános transzcendentális tárggyal érintkezik; időbeli feltételekhez nincs kötve, valamint az intelligibilis jellem Kant szerint nincs az idő

feltételeinek alávetve, de nála az érintkezés egyén és transzcendentális tárgy közt nincs meg.

3. H. szerint egyetlen transzcendentális eszme van, az abszolút életerő. A gyakorlati eszmék, melyekben Kant szerint a tiszta ész oksága képes azt létrehozni, amit fogalmuk tartalmaz, H.-nál is megvannak, mint „eszmei alakok,“ „idealische Formen,“ (de egyszerűen eszméknek is vannak nevezve). Ezek H. szerint eleven erők, melyek tartalmukat létrehozzák s e célra a tapasztalati erőket használják, nem csupán a történetben, de a természetben is. Ez utóbbi ponton H. Herderre támaszkodik, aki Istent az erők okának s a szerves lényeket a teremtő természet megvalósult eszméinek mondta.

Delbrück. Kanttól veszi H. a tételt, hogy az emberben vannak bizonyos szemléleti és gondolkozási formák, melyekbe tapasztalatainkat bevisszük s ez az alapja H. azon felfogásának, hogy a fogalmak viszonyainak jelölése és a nyelvtani szóhajlítások legnagyobb részt a szemlélet általános formáin s a fogalmak logikai elrendezésén alapúlnak. H. általában Kant-követő, de nem ortodox. Állásfoglalása hasonló Schilleréhez, kihez őt az esztétikai törekvés eszmei közössége is fűzi. (Delbrück 44—45.)

Scheinert. 1. A szellemi erő számára átveszi H. Kanttól a szabad okozatiság gondolatát, mely leginkább a lángész felfogásában érvényesül. Míg azonban Kant csak a művészetben ismeri el a zsenit, H. Goethével a szellem egész birodalmát neki adja s Kant nézete csupán a zseniális művek megmagyarázhatlanságában érvényesül H.-nál. A szabadság fogalma nagy szerepet játszik a nyelvben, ahol az egyén a végső stádium.

2. Kanttól veszi H. az organizmus gondolatát s az előbbi gondolattal kapcsolatban a nyelvet egyrészt szerves alkotásnak, másrészt szabadnak, a szervestől különbözőnek mondja.

3. A szellemi erő ideál felé való törekvésének gondolatát Scheinert Fichtének tulajdonítja, szerintünk Steinthal előbb látott álláspontja valószínűbb. Kantra támaszkodik H. Scheinert szerint a tökéletes nyelv ideáljának gyakorlati alkalmazásánál, aki szerint az ideál az ész mértéke. Az ideál felé törekvés gondolata Kant ezen gondolatával is rokon: „Alle Naturanlagen eines Geschöpfes sind bestimmt, sich einmal vollständig und zweckmässig auszuwickeln.“

4. H. eszmetana Kantra támaszkodik, de a teleologizmus kiküszöbölésével, mert H.-nál a jelenségek közül a megfigyelő szellem vonja le az eszmét.

5. A nyelvképességnek, mint eleven, működő erőnek gondolata Kant lélekfogalmának köszöni létét, mely szerint a lélekben minden örökös folyamatban van.

6. Kant bizalmatlan a lélektan iránt, elveti az önmegfigyelést, ahol már a szándék megváltoztatja a megfigyelt tárgyat. Ezt az álláspontot foglalja el Kant hatása alatt részben H. is. A hiányzó lélektan H. a Kritik der reinen Vernunft fogalmainak metafizikai kiegészítésével és átalakításával pótolja. A nyelverő nagysága különösen a szintezisen látható s itt is legjobban a mondatképzésben. Ugyancsak a szintezist alkalmazza H. a fogalom és hang kapcsolatára, melynek további kifejtése Schiller esztétikájának hatása alatt történt (Stofftrieb-Formtrieb).

7. A forma gondolatát Scheinert Schillerrel hozza szorosabb kapcsolatba: Schiller szerint az alak célja megsemmisíteni az anyagot, H. szerint a nyelvtani alakok egy értelmi cél felé haladnak, az érzéki mellékvonatkozások mellőzésével a gondolkozás viszonyainak szabad kifejezéséhez.

8. A belső alak gondolata megvan Goethénél és Kantnál, ahol a szerkezetet, a részek helyzetét és viszonyát valamely egységes cél szerint képződő szerves lényben jelenti.

9. A nyelvbeli kifejezésben levő esztétikai hangulatot Scheinert Kant azon gondolatára viszi vissza, hogy az esztétikai eszme sajátja, hogy gondolkozásra indít, a kedélyt megélelenti, miközben rokon képzetek beláthatlan mezejére nyújt kilátást; közvetítő hatása volt Schiller vizsgálatának az esztétikai hangulatról.

Streitberg. Szerinte a kanti gondolkozás alakja és szelleme H. második természetévé váltak. A formális befolyásokhoz tartozik a terminológia és a kanti séma átvitele a nyelv vizsgálatára. (406.) H. a nyelv vizsgálatához Kanttól származó alapszemléletekkel fogott s a tapasztalati anyag feldolgozása a kanti filozófia formájában történt. Különösen két szempont döntő H. felfogására s a nyelvtudomány fejlődésére: 1. Kant lélek fogalmának s 2. a fejlődés gondolatának átvitele.

Az 1. alatt mondottak meg vannak Steinthal 1., Scheinert 2. és 5. pontjainál, külön kifejtés itt nem szükséges. A nyelvnek, mint organizmusnak felfogását illetőleg Streitberg hangsúlyozza, hogy ez a kifejezés H.-nál képes értelemben veendő. (412.)

2. A nyelvfejlődés két korának felvétele Kant történetbölcseletének hatása alatt történt. Megvan H.-nál a kezdődő és fejlődő ész két kora, az antagonizmus (bár H.-nál sokkal szellemibb alak-

ban) mint hajtó erő; az ideál felé haladó, soha nem nyugvó fejlődés, mely mint szabályozó elv gondolandó. Kant észelve, mint előrevivő, hajtóerő szintén megvan H.-nál, csak más név alatt, amennyiben „a maga teljességében fejlődő életelvnek“ van nevezve. (421.)

Fuente. Fuente H. esztétikáját vizsgálja s Kant és H. közt közvetítőül Schillert teszi meg. Szerinte a kanti bölcselet alap gondolatait senki sem fogta fel oly tisztán és mélyen, mint Schiller. (6.) Schiller esztétikájának jelentősége H.-ra nézve abban áll, hogy benne Kant bölcselete oly módon van feldolgozva, mely lehetségessé tette H. számára, hogy azokat a gondolatokat saját kutatási területein alkalmazza s ebben az értelemben a kanti és schilleri gondolatok H. fejlődésének szükségszerű alkotó részei. (14.)

Ezek a gondolatok H. olvasása közben előttünk is többé-kevésbé felmerültek s számos bizonyítékot nyújtottak kezünkbe. Ezeknek felsorolása felesleges, miután azon bizonyítékok ereje kapcsolatban az előbbi kutatók eredményeivel, kétségtelen. A magunk részéről itt csak két pontra óhajtjuk a figyelmet terelni, melyek a kanti és H.-i bölcselet alapjait adják meg. Ezek a forma és az áttétel gondolata.

Kant szerint az ismeret formája mindaz, ami az érzet által nincs adva, ami nem a dolgok ránkhatásából, hanem az alany tevékenységéből származik, ami az ismeret törvényszerűségét, általánosságát, egységét és rendjét megadja. A forma annyi, mint szellemi alakelv, mely egyúttal alakító elv is, mely a tapasztalat anyagát ismeretté dolgozza fel. Az értelem formája az, ami azt eszközli, hogy a jelenség bizonyos viszonyokba rendezetten legyen szemlélhető. Ez a forma a tudatban apriori van meg. H. átveszi Kant formaelvét és ismerettanát s a formaelvet a szellem különböző nyilvánulásaira, művészetre, nyelvre, irodalomra kiterjeszti. Itt a végtelen különfeleségek közt a forma a rendteremtő, mely az áttekintést megengedi, de egyúttal a nyelv legmélyebb titkaiba is betekintést nyújt s ezzel a szellem természetrajzát is feltárja s a kanti ismerettannak mintegy kísérleti kipróbálásává lesz.

A gondolat, hogy e vizsgálódások által a nyelverőnek s vele a szellemi képességnek határait méri ki, H.-nál többször visszatér. (5.382, 3.339 etc.) Ez a célkitűzés Kanttól származik, aki „A tiszta ész kritikájában“ az emberi ismereterő határait akarta kimérni. Ez a célkitűzés és a forma gondolata, továbbá a nyelv sokoldalú vizsgálata s a nyelvtani alakok ismerete, kapcsolatban Bernhardi

gondolatával a nyelv abszolút formájáról, H.-ban a nyelvvalak gondolatát hozzák létre.

Ha ebből a szempontból H. azt mondaná, hogy a tagolt hangot a tagolatlantól a forma különbözteti meg, következetes lenne többi gondolataihoz. Az első szó az egész nyelv alaphangját megadja s utána minden új teremtés az első analógiája nyomán történik. Itt tehát a forma egyúttal formáló is, épúgy mint Kantnál. A fenti kantí tétel H. értelmében így lenne formulázható: a (nyelv)alak egy szellemi alak- s egyúttal alakító-elv, miáltal a nyelv anyaga (hang) először lesz szavakká, valódi nyelvvé.

Amint a gyökök (összeglét, ősmódat) szavakká képeztetnek, a gondolkodás bizonyos kategóriába helyzetetnek át. Ez a szellem alakító munkája, mely a fogalmak mondatbafűzésénél folyik tovább. Itt a szellem a természet formáját, a dolgok összefüggését, viszonyait akarja kifejezni s a természethez analog módokat keres, viszonyít. Ez a viszonyba helyezés a további alakítás, a második kategorizálás. Ebből a talajból nő ki a belső nyelvvalak gondolata, mely innen az egész nyelvre, pontosabban a gyökök szavakká képzésére, tehát az első kategorizálásra is kiterjed.

Ha az első kategorizálás munkáját most visszafelé végeznők, a fogalom és szó közötti érzéki közvetítőhöz jutnánk (7.101.) Ha viszont az érzéki közvetítőt zárjuk ki, a tér és idő általános formáihoz jutunk. Így láthatók a különben homályosnak látszó elemzési módokban a kantí gyökök. A most említett egészen megfelelő a kantí ismerettan tantételének: a szóban fogalom és szemlélet vannak összeolvadva, az első a második nélkül üres, a második az első nélkül vak lenne.

Az alakítás tényével a hang a „lét tételére“ emelkedik. Az alak gondolata itt egy másik kantí gondolattal a „Setzen“ fogalmával társul. Kant szerint az áttétel (Setzen, Position) egy ítéleti tényben nyilvánul, miáltal valamit érvényesnek, igaznak, létezőnek, objektívnek, valódinak nyilvánítunk. A gondolat további kifejtést nyert Fichténél, aki szerint a „Setzen“ annyi, mint a gondolkodás, az Én által valamit a lét tételére emelni; e ténynél az Én önmagát és tárgyait átteszi a valóságba. A Fichte-léle módosításnak, mint láttuk, a képzetobjektívációnál van szerepe. Így lesznek a szavak szubsztanciákká, míg Bernhardinál a szavak a szubsztanciák jelei voltak. Humboldt szubsztanciái Bernhardi kifejezését használva, nyugvók. A mozgás, az eleven lét az ige sajátja s a benne levő energia a léttel társulva a többi mondatrészeket is megeleveníti (összetevő áttétel).

Visszatekintve az elmondottakra, alig kételkedhetünk Haym állításán, mely szerint H. kantiánus lett volna akkor is, ha soha egy sort nem olvasott volna is Kanttól. Az ellenkező az igaz, H. nyelvbölcselete Kant nélkül nem képzelhető el.

24. §. *Schiller*. Schiller és H. Jénában személyes jó viszonyban álltak egymással s e viszonyról Schiller ezt mondja: „A H.-tal való ismeretség végtelen kellemes és egyúttal hasznos számomra, mert vele beszélgetve eszméim szerencsésebben és gyorsabban fejlődnek.“ Beszélgetéseik tárgyát többnyire irodalmi és esztétikai kérdések képezik. Schiller ez idő tájban írja (részben előbb) esztétikai munkáit, H. fordítással foglalkozik s az ő sokirányú érdeklődését is az esztétikához vonzza Schiller munkálkodása. H. folyvást élénk figyelemmel kísérte Schiller esztétikai műveit, még Jénából való távozása után is s róluk való véleménye a Schillerrel való levelezés kiadásakor írt s ahhoz csatolt „Vorerinnerung“-ban ez: „Az alkotás és cselekvés esztétikai jellegét, tehát a művészet alapjait s magát a művészetet illetőleg megvan e munkákban minden lényeges, oly módon, melyet túlhaladni sohasem fog az ember“. (Fuente ó.) H. lelki alaphajlamanak megfelelt Schiller vizsgálatmódja, mellyel a „Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen“ c. művében kora lelki életének rajzát is adja s ugyanezen hajlandóságot erősítik azok az eszmék, melyeket beszélgetéseikben a görögökről, lelki életük totalitásáról felvetnek s H. elhatározza, hogy ő ugyanolyan lelki teljességre fog törekedni, de előbb önmagát műveli ki, hogy azután az egész emberiségre hathasson. Így vezet az út a Kant-féle kategórikus imperativusztól, mely szerint minden emberben az emberiség eszméjét kell tisztelnünk, Schiller gondolatain keresztül, melyek szerint a mai emberek csak töredékek, mert lelki életük szétdarabolt, egyoldalú és harmoniátlan, a humanitás eszméje értelmében való életprogramm felállításához: „Minden embernek nagy és egész hatásra kell törekedni“ „Az ember legyen nagy és sok!“

Schiller az esztétikai érdeklődés felkeltése és sokkal inkább kielégítése által hatott H.-ra. A hatás leginkább meglátszik H. esztétikai értekezésein, melyek közül a legterjedelmesebb és legismertebb Goethe Hermann és Dorottýjáról teljesen Schiller nyomain halad. Ez az esztétikai hatás H. nyelvbölcseletében is nyomokat hagyott. H. a nyelvet már legelső reflexióinál, melyek lelkében a nyelvről felmerültek, a művészetek közé sorozza.

Az esztétikai tanulmányokban több hely van, mely a későbbi nyelvbölcseleti eszmék előhangjakép hat. A művészet szerinte annyi, mint objektíváció. Benne a lélek összes erői működnek. A végtelenre, az eszmékre irányúl. Később a nyelvről beszél hasonlóképen. A nyelv = gondolatobjektíváció. Benne a lélek összes erői működnek. A nyelv eszköz az eszmék birodalma meghódítására s a szellem ezen érzékfeletti birodalom sejtése miatt tökéletlennek találja a nyelvet. A nyelv anyagi részét, a hangot át kell hatnia a szellemnek, az alaknak le kell győznie az anyagot. Ezek a gondolatok Schillernél találják meg forrásukat. Az embernek minden belsőt külsővé kell tenni a valóság — vagy anyag-ösztönben. (Emellett, mint láttuk, Kant és Fichte „Setzen“ fogalma is forrásul szolgál). Az anyagösztön és az alakösztön folytonos kölcsönhatásban vannak a játékosztönben s a művészet ennél fogva az emberi lélek egységét helyreállítja. A költészet célja az ember eszméjét tökéletesen kifejezni, de az anyag- és alakösztön egyikének túlsúlya miatt ezt sohasem éri el. Az eszmény azonban megmarad, az alaknak le kell győznie, meg kell semmisíteni az anyagot.

A nyelvorganizmus és nyelvalak tana H.-nál szoros kapcsolatban állnak egymással. Ez a kapcsolat s ennek tartalmi elemei részben Schillerre vezethetők vissza. Schiller szerint ugyanis a művészi kiábrázolás, ha benne az értelmi egység megvan és másfelől úgy látszik, hogy az ennek megfelelő „szemléletek, az előadás érzéki része“ vagyis a kifejezés a képzelet önkényes játéka folytán került össze, szervesnek nevezhető, mert benne nemcsak az egész él, hanem az egyes részeknek is megvan sajátos életük. (Schiller. Werke. Säkular Ausg. 12. k. 128). Így jö létre az „élő alak“. A nyelvorganizmus, mint összefüggő egész s a nyelvalak, mint alakított egész mutatják Schiller hatását, de a tartalmi kifejtésben Kantig kell visszanyúlnunk, aki szerint szerves az, amiben az egész és tagjai kölcsönhatásban állnak. Az egyes tagok helyét és funkcióit egy egységes eszme határozza meg benső jelenléte által. A külső teleológia helyére a belső lép s létrejő a világegyetem eszmék szerinti fejlődésének gondolata Herder, Goethe, H. műveiben.

A szerves, élő alak gondolata a nyelvalak gondolatának megteremtését segítette elő H.-nál s további asszociációk folytán a belső nyelvalak gondolata is megszületett nála. A belső alak kifejezést H. talán Goethétől vette, aki 1776-ban a klasszikus

drámai formát támadva, ezt mondja: A klasszikus, szabályoknak alávetett alakkal szemben van egy másik alak, mely attól úgy különbözik, mint a belső érzék a külsőtől, melyet nem lehet kézzel fogni, csupán érezni. Ez a „belső alak“. Az alak általában az a gyűjtő lencse, mely által a természet szent sugarait egyesítjük s mint ilyen egyidejűleg edény és anyag. (Heynacher: 149—150.) (A belső alak fogalma először Sir Th. Browne-nál fordul elő, aki Lavaterre s ez viszont Goethére hatott. Fuente: 70.)

A belső alak kifejezést H. azonban Kanttól is vehette, aki szerint a belső alak a részek helyzetét és összefüggését jelenti valamely egységes cél szerint alakuló egészben. A belső alak elemeit ez esetben megadták: Goethe, ha a terminust H. tőle vette; Kant és Schiller a részek szerves összefüggésére nézve; végül Kant, aki szerint az alak egyszersmind alakító elv is. Tőle származik a tartalmi kifejtés is a „szemlélet és gondolkozás eredeti kategóriáit“ illetőleg.

25. §. *Herder*. A különféle nyelvek ismeretének jelentőségét a nyelvbölcseletre nézve Herder ismerte fel s azt mondja, hogy a különféle nyelvek összehasonlítása előmunkálatul szolgál egy eljövendő mester számára, aki az emberi ész sajátos művéből, a nyelvből az emberi értelem bölcseletét írhatná meg. (Pott. 150.) Herder ezzel a kijelentéssel egyenesen rávilágít arra az útra, melyen később H. továbbhaladt.

Herder a vad népek nyelveinek fontosságát is felismerte, melyek addig csak mint ethnológiai kuriózitások keltettek némi figyelmet. Herder nem csupán rámutat H. későbbi útjára, hanem bizonyos mértékben még az irányokat is megszabja, amennyiben azt kívánja, hogy az az eljövendő nyelvbölcsező használja Gölj Storia abbegyűjtését az amerikai nyelvekről s azután Ázsia fejlődöttebb nyelveihez térjen. „Hat nicht H. diesen Gedanken gleichfalls gewollt und verwirklicht?“ kérdi Pott joggal. (Pott. 150.)

Herder és H. viszonyára nézve a nézetek nagyon eltérők. A hatást és indítást mindegyik elismeri, ennek nagyságára és módjára nézve azonban szétágaznak a vélemények.

Pott és Steinthal szerint Herder és H. nézetei a nyelv eredetéről különbözök. Egy újabb értekezésben Lauchert ezt helytelennek ítéli s azt állítja, hogy H. alapgondolatai csak továbbfejlődései a Herderéinek. Véleményünk ezzel szemben az, hogy Herder és H. nézetei a nyelv eredetéről alapjukban különbözök.

Herder szerint az ember az istenség teremtménye. Eszes lény, mely mint ilyen, az egész természettől nem fokozatilag, hanem milyenségileg vagy lényegileg különbözik. Esmélés által teremti meg nyelvét. A nyelvteremtés kezdete felett a gondviselés örökös, azután az ember a maga erőiből és képességeiből fejti ki nyelvét. A gondviselés örökösége volt később Herder nézetének fordulópontja, mikor Hamann hatása alatt a nyelvet isteni oktatásnak nevezte s Hamannhoz írt egyik levelében előbbi fejtegetéseinek összességét is megtagadta, amennyiben azt mondja, hogy a berlini akadémia előtt, mint pályázó, csak a Leibnitz-féle esztetikai öltözetben jelenhetett meg.

Az ember, mint eszes lény ismeretre törekszik s ezért a dolgokon ismertető jeleket keres. Ehez első eszköze a hallás, melyhez a többi érzékszervek csatlakoznak. Az eszmélés egy „lelki szó“-val jár, sőt kezdődik. Hangutánzással indul meg a nyelv (a bárányt és ennek bégetését hozza fel példának), később minden eszmélés a nyelv által történik, minden „sprachgemäss“ lesz. Ha ez alapon Herder nézetét nyelvfeltalálásnak nevezhetjük, H. nézete nyelvfelfedezésnek nevezendő; az előbbi önkényszerű, az utóbbi önkénytelen, Herdernél az ész az eszmélés által megteremti a nyelvet, H.-nál az ész csupán felfedezője a képzetobjektívációnak s vele a nyelvnek.

Herder hatása H.-ra nem a nyelv eredetére vonatkozó fejtegetésekben, hanem egyes serkentő gondolatokban és a lelki rokonságban keresendő.

Herder a „fogalmak összekötésére“ három módot különböztet meg. Ezek 1. a szó megváltoztatása; 2. „kis szók“-nak a szóhoz helyezése vagy beillesztése; 3. a szavak mondatbeli helyzete („durch blosse Stellung der Ideen“). Az osztályozás H.-nál is ez, de a kifejezések pontosabbak, fogalom és viszonyjelölés állnak egymás mellett, míg Herder az „eszmék“-ről, azok „kifejezés“-ről s azok változtatásáról beszélt. Ezek mellett új H.-nál a bekebelezés megállapítása.

A nyelvalak gondolatához hasonló nézet is felmerült már Herdernél: amennyiben a beszélő célja ezer és ezer esetben is csak ugyanegy lehet, ezért kell egy bizonyos általános „szerkesztési rend“-nek „Konstruktionsordnung“-nak is lenni (Pott. 156).

Különösen fontos Herder és H. viszonyának megállapítására az „Ideen“ következő helye: „Az emberi értelem és szív történetének megírását és jellemének megrajzolását legszebben a nyelvek

bölcséleti összehasonlítása által lehetne megkísérteni: mert minden nyelvben megnyilvánul az azt beszélő nép értelme és jelleme. Nem csupán a nyelv eszközei változnak a lakóhelyek szerint, hiszen majd minden népek van néhány saját betűje és hangja; hanem változik maga a névadás is mindenütt, még a hallható dolgok jelölésében is, sőt az indulat közvetlen nyilvánulásaiban, az indulatszókban is. Még inkább növekszik a különbség a szemlélet s a hideg vizsgálódás dolgainál s a nem sajátképeni vagy képes kifejezéseknél, végül a nyelv szerkezeténél, a részek elrendezésénél s a tagok összefűzésénél csaknem mérhetetlenné válik; de még mindig úgy, hogy egy nép beszédében annak géniusza nyilvánul meg". (Pott. 161.)

H. esztetikai és antropológiai tanulmányokon keresztül jutott a nyelv vizsgálatához. Utazásai közben figyelni és leírja az arcokat, alakokat, mozgásokat, mindezek azonban csak mint a belsőnek, a léleknek kifejezései érdeklik őt. Még közelebb akar férkőzni a lélekhez az irodalom és a nyelv által. Az esztetika elméletét tervezi és példákat gyűjt hozzá a francia, spanyol és olasz nyelvből és irodalomból. Római tartózkodása alatt eléri törekvéseit a célok heterogoniájának végzete, a nyelvek tanulmánya lesz a cél s egyúttal eszköz, jármű, hogy azon a világ sokszerűségének mélységeit és magasságait beútazza. Így jut Herder gondolatához, a nyelvek bölcséleti összehasonlításához. Hogy ehez mennyi indítást nyert Herdertől, megállapítani nem lehet, az összefüggés és Herder elsősege azonban kétségtelen.

Az „Ideen“ idézett helye három fontos pontot foglal magában: 1) a nyelvben a nép értelme, 2) jelleme jut kifejezésre, 3) a nyelvalkat különböző. Mind a három gondolat megvan H.-nál, de lényeges módosításokkal és továbbfejlesztéssel. Herdernél az „emberi szellem“ s a „nép értelme“ nincs szoros egységben, H.-nál az erő, mint az egész világot átfogó eszme nyilvánul a természetben és az emberben és pedig népekben és egyénekben egyaránt. A további különbségeket a kifejtés szabja meg. Herdernél a gondolat ötletszerűen, kifejtetlenül van meg, H. a tapasztalati tényekből emelkedik az eszméhez s az egészet újból az eszme uralma alá rendeli s az eszme látószögéből tekinti át. Ami az egyiknél szerencsés intuíció, a másiknál keresett és megtalált igazság.

Az erőnek, mint végső alapnak felvételéhez Herder is szolgáltatót támogatást „Gott, einige Gespräche“ c. értekezésével,

melyben isten személyiségét elvetve, a ható erő működésével kormányoztatja a világot s az okozatiságot veszi fel törvényül.

H. mindaddig, míg erejét fogyni nem érzi, fáradhatlan tudósként kutat, gyűjti az ismereteket, azután élete vége felé összegezz s az eredményeket levonja. Az erő, mint egy naprendszer középpontja sugározza be és tartja össze az egészet s a világkormányzás, melyet az „Über die Aufgabe des Geschichtschreibers“ c. értekezésében vett fel végső alapelvül, a bölcselő által hallgatással mellőztetik: nem tud róla semmit. A humanitás bölcselője ennek dacára is megőrzi lelke harmóniáját s a világ nem csupán erőhatások összege számára, hanem oly egész, melyben valami „jóltevően rendező jóság“ céljaik eléréséhez juttatja a teremtményeket. Amint az erő H. központi eszméjévé válik, az ismeretek óriási anyagának rendezése és áttekintése könnyűvé válik. Herder tételei merész általánosítások, H. tények alapján ítél s az eszmét a tények megítélésének mértékül választja. Így lesz az említett három gondolatnál is az erő a döntő gondolat. A különböző nemzetek a szellemi erő különböző mértéke felett rendelkeznek s ehez képest nyelveik is különbözők. Ezen különbségek milyenségét, nagyságát, irányát a nyelv jellemében szemlélhetjük, mely a nemzet jellemével, történetével is összefügg. De e különbségek dacára is lehet egyetlen „Sprachbau“-ról beszélni, mert az emberi nem egységes egész, bár számtalan részre van oszolva.

Közös Herdernél és H.-nál a fejlődés gondolata, de a tények halmaza H.-t arra képesíti, hogy a fejlődés törvényeihez közelebb jusson. Közös a humanitás eszméje, de H. itt is többet vett fel magába és többet ölel fel lelkében. Az egész emberiséget akarja ismerni és az egészre akar hatni; de ehez az útja: először önmagára hatni. Igaza van Pottnak: „Auch er, wie Herder, von den Grundsätzen ächter Humanität durchdrungen und geleitet, fühlte vor allem sich zu vielseitigem Studium des Menschen vom Einzelnen die Zwischenstufen hinauf bis zum Gipfelpunkt der gesamten Menschheit auf's stärkste angezogen und gefesselt.“ (Pott: 150.) Ebben az értelemben jogosult Steinthal előbbi állítása is H. nyelvbölcseletének s a humanitás eszméjének viszonyáról.

26. §. *Adelung.* Herder eszméit a nyelv eredetéről Adelung dolgozta be először nyelvtudományi műveibe s bár nem volt teremtő elme, érdemes munkás annyiban, hogy a Herder művében nyugvó magvakat újra szétszórta és szélesebb körökbe, még

az iskolákba is bevitte. H. Goethehez írt fentebb említett levelében azt mondja, hogy Adelungot gyakran forgatja. Adelung tanulmányozásának nyomai fel is lelhetők H. gondolataiban. Az ismert tiltakozás, hogy a nyelv nem a szükség produktuma, Adelung ellen is szól.

A nyelveredet kérdésében Adelung Herder „kitűnő pályaművére“ hivatkozik s nagyobbára az ő nyomán jár. A nyelv a külső érzetek kifejezéséből (a belső érzetnek is van néhány szava, mint ah, óh, stb.) keletkezik hangutánzás segítségével, az „eszmélkedés közvetkeztében. De Adelung tagolatlan hangokat egyáltalában nem vesz fel, hanem azt mondja, hogy egy fő- és egy segédhangból (= mássalhangzó és magánhangzó) egy „gyökhang“ áll elő, pl. we, amiből egy új főhang hozzátétele által, ha az ember a képzetnek egy új jelét felfedezi, a „gyökszó“ áll elő, pl. weg. A gyökszók, melyeknek száma legfeljebb néhány száz, az alapjai az egész nyelv szókincsének, amennyiben ezeket először átvitt értelemben is használják, azután pedig ezek mintájára a „homályosan érzett hasonlóság“ alapján az analógiás képzések állnak elő. Az így előálló szók a fogalmakat jelzik, a dolgok viszonyainak kifejezése a „határozatlan gyökhangok“ által, vagyis összetétellel történik. Történhetik „gyökszó“ tehát valóságos összetétel által is, de ha ezek „elavultakká“ válnak, az összetétel elhomályosul. A hajlítás a nyelvek rokonsága meghatározásának fontos eszköze a gyökök egyezése mellett. (Deutsche Sprachlehre. 71.) Amint a képzet világosabbá válik, a nyelv is követi ezt a fejlődést, úgy, hogy gondolat és nyelv egymástól nem választhatók el. A nyelv így folytonos fejlődésben van, folyton változó. Ha fejlődése tetőpontját elérte, hanyatlani kezd.

A H.-ra ható főbb gondolatok itt: a gyökök egyszótagúsága (mit Adelung Fuldától vett), az analógia hatása, a flexió összetetszerű jellege, a szellemi és nyelvi fejlődés kapcsolata, gondolat és nyelv elválaszthatatlansága. Ezeken kívül kiemelhetjük, hogy a nemzet legfőbb ismérve már Adelungnál is a közös nyelv s hogy az általános nyelvtan ellen, mely a német nyelvet is a latin nyelvtan béklyóiba zárja, ő is dörög, továbbá, hogy az egyetemes (ma nemzetközi) nyelv szerinte is „Unding“ ép úgy, mint később H.-nál is.

27. § *Jenisch, Anton, Mahn, Kistemaker.* Nem tartoznak a lendítő erőkhöz, hanem inkább csak tovább dolgozandó anyagként vétettek fel H. által némely megelőző és korabeli munkák

gondolatai. Jenisch műve, mely a berlini akadémia pályakérdésére a „tökéletes nyelv ideálját akarta megrajzolni“ s feleletével koszorút nyert, mélyre ható különbségeket mutat H.-tal szemben. Ezeket egyrészt a feldolgozott anyag, másrészt a feldolgozás szelleme szabja meg. Jenisch tizennégy régibb és újabb európai nyelvet hasonlít össze, melyeknek összetartozásáról még nem tud. H., aki pl. az amerikai indián nyelvekről szándékozáván írni, előbb harminc különböző törzs nyelvét állította össze, sok és különböző nyelvcsaládok nyelveit tekinti át. A gondolat, mely H.-ra hatott, sokkal inkább maga a pályakérdés volt, a nyelv ideáljáról s ez a gondolat végigkísérte öt tanulmányában.

Jenisch négy szempontot vesz fel a nyelvnek tökéletességének vizsgálatára s ezek a következők: 1) a szókincs és fordulatok gazdagsága, 2) nyomatékosság és rövidség, 3) érthetőség és határozottság, 4) jóhangzás. H.-nál a megkülönböztetés szempontjai nem ilyen önkényesen választott tapasztalati szempontok, hanem elvi megkülönböztetések az ismeretlan s az erő alapján álló monizmus szerint. Fontos kiemelni, hogy Jenisch vizsgálódásai által „az emberi szellem bölceletét“ akarja megrajzolni, de a feladatot nem oldja meg, hanem Pott szerint elkerüli. Jenisch ezen gondolata Herderben és Hamannban találja forrását. Utóbbi szerint minden nép nyelvében megtalálható a nép története, míg Herder, mint láttuk, már az emberi értelem bölceletét mondta a nyelvből levezethetőnek.

Hamann gondolatának tovább folytatója K. G. Anton: *Über Sprache, in Rücksicht auf Geschichte der Menschheit*. 1799. c. munkájában, melyben azt mondja, hogy a nyelv történetének az emberiség történetének kell lennie. Mahn *Lexikographiája* 1807., tovább fejleszti ezt a gondolatot, amennyiben az etimologizálás, a gyökök felkutatása által akarja egy nemzet szellemi életét megismerni. (Pott. 173.) H.-nál mindezen gondolatok egységben vannak meg: a nyelv bölcelete általában a szellem bölcelete; különös vizsgálata történeti eseményekre vet fényt, mint mikor pl. a baszk helynevek vizsgálata által a spanyol félsziget őslakóit állapítja meg, míg az etimologizálás által az alap- vagy összemléletekhez akar jutni, mely gondolat már a sztoikusoknál is megvolt.

Herder gondolata a fogalmaknak és viszonyaiknak kifejezéséről *Kistemaker Kritik der Griechischen, Lateinischen und Deutschen Sprache* 1793. c. művében talált folytatásra, ha nem is előbbvitelre. Kistemaker különbséget tesz a nyelvben anyagi rész

és annak viszonyba helyezése között, a különbséget azonban oly kevésbé látja, hogy a másodikhoz a névelőt, előljárókat, kötőszókat, szórendet állítja, a hajlítást pedig az anyagi részhez. Anyag és alak megkülönböztetése Mahn fentebbi művében is megvan, az elsővel a szótár, a másodikkal a nyelvtan foglalkozik. A mód, amint H. ezeket a fogalmakat kezelte s a tartalom, melyet nekik adott, egészen új.

A nyelv fejlődés korait Mahn Herder nyilvánvaló hatása alatt állapítja meg, mikor a gyermek-, ifjú- és férfikort veszi fel. Herder szerint a taglejtő, éneklő és pantomimizáló gyermekkor után a költői ifjúkor következik a nyelvben. A férfikorban új fordulat áll be. A költészet korára a széppróza következik. Ez még költői. Ezután a nyelv egyre kifejezőbbé, de egyre költőietlenebbé válik. „Polgári és absztrakt szók“ kerülnek felszínre, mesterkélt körmondatok, szabályok állnak elő; a nyelv tökéletesebb lesz, de az igazi költészet a nyelvben annál többet veszít. A három kort Mahn a nyelvfeltalálás, nyelvfeldolgozás és logikai nyelvfinomításnak nevezi (Pott. 172). H.-nál a két első kor együvé van foglalva. A nyelvfeltalálás helyett nyelvfelfedezés van, az első szóval kész van a nyelv, de kifejlődése lassanként történik és pedig az első korban a hangteremtő ösztön hatása alatt. Ha ez bevégezte munkáját, egyedül a szellemi kidolgozás, kifinomítás halad tovább.

28. §. *Az általános nyelvtan.* Miután az eddigi áttekintettek szerint a nyelv az ész közvetlen közelébe volt utalva, a nyelvtudomány egy jelentős lépéssel az általános nyelvtan által haladt előre. Nem csupán az ezen lépéshez való mozzanat, hanem speciális H.-i szempontból is fontos Tiedemann: *Ursprung der Sprache* c. műve, mely egyrészt tiltakozik az azelőtt annyiszor hangoztatott felfogás ellen, hogy az összes nyelvek egyetlen közös forrásból erednek, mert ez esetben a kifejezésmódban és a szavakban több hasonlóságnak kellene lenni, holott ép az ökonómia s a belső berendezés hasonlósága ritka. „Nem hangzik ez már majdnem úgy, mint H. híres belső nyelvalakja?“ kérdi Pott joggal (Pott. 180). A nyelvrokonság itt egész határozottsággal már a belső berendezéshez van utalva, úgy mint H.-nál az „*Essay on the best means...*“ etc. c. értekezésben.

Az általános nyelvtan nem törődik többé a bábeli torony építésével s az azt megelőző nyelvvel, annak találgatásával, mint a 17. 18. század számos műve tette. A gondolat, hogy az összes nyelvek azonosak, itt is megvan, de egészen más értelemben.

A hangok és szavak egyezésétől a nyelvtan egyezéséhez tér s miután a gondolkozás törvényei mindenütt ugyanazok, felveszi, hogy a szavak összefűzésének, a nyelvtannak is van egy alapformája. Ezt az alapformát igyekeznek az általános nyelvtan megállapítani.

Ezt a törekvést két tipikus képviselőjével mutatjuk be. Az egyiknek H. munkatársa volt a Mithridates egy részénél, a másiknak műveit olvasta s róla nagy dicsérettel emlékezik meg. Az első Joh. Sev. Vater, akit H. „um die allgemeine Sprachkunde so vielfach verdienter Vater“-nek nevez (6. 135), a második Aug. Ferd. Bernhardi. A kettő erősen különbözik egymástól s kiegészíti egymást. Vater számos nyelvet ismer, de csak logikus; Bernhardi nyelvismeret tekintetében nem vetekedhetik Vaterrel, de mint gondolkozó magasabb célokot tűz ki maga elé.

H. a logikai alapot helyteleníti. Nem tagadja meg az elvi helyeslést az általános nyelvtan illetőleg, mert: „az általános nyelvtan az a mérték, amelyhez az egyes nyelveket viszonyítani kell. Az általános nyelvtan ugyanis felöleli mindazt, ami a gondolkozás törvényeinek egyformaságánál s a nyelv lényegénél fogva az összes nyelvekben közös“ (6.342). De határozottan visszaütíti H. azt az eljárást, amint az általános nyelvtan munkához fogott s azt végezte. Az általános nyelvtan „tisztá fogalmai“ szerinte nem találhatók fel a tapasztalati nyelvekben, hanem csak az azokról való bölcséleti felfogásban. (6.162) Az általános elvekhez nyelvtörténet és összehasonlítás alapján kell felemelkedni.

Vater.

Vater a tapasztalattól függetlenül az ítélet fogalmainak elemzése alapján akarja általános nyelvtanát felépíteni. (Allgemeine Grammatik. 1801.) A nyelvet kétféleképp határozza meg: 1. mint a gondolat megérzékítését, a beszédet s 2. mint a tagolt hangok összegét, a nyelvet. (Lehrbuch der allg. Gramm. 11.) Ez a megkülönböztetés H.-nál is hasonlóképen van meg. Az általános nyelvtan feladata: a képzetek tagolt hanggal való jelölésének lényegbeli milyenségét megismerni. (Lehrbuch. 10.) A mondat egy ítélet kifejezése, melynek részei 1. az alany, amiről valamit mondunk, 2. az állítmány, amit az alanyról mondunk, 3. a kopula vagy létige, miáltal a puszta fogalom kijelentéssé, ítéletté változik. Az elsőt a főnév, a másodikat az ige fejezi ki, amennyiben benne a létige bennfoglaltatik. (Lehrbuch 104.18) A főnév az alany szerepén kívül az állítmány közelebbi meghatározására is szolgálhat s ha

ez esetben a szó a „végződést feltüntető jelekkel“ van ellátva, a nyelvtani esetek állnak elő.

Ennyit mutatványúl Vater általános nyelvtanából. E módszer és tárgyalás különbsége a H.-étől annyira szembeszökő, hogy annak közelebbi fejtegetése nem szükséges. Elég még annyit megjegyezni, hogy az így felállított fogalmi épület Vaternek arra szolgál, hogy a nyelvek különféleségeit ebbe beskatulyázza, vagy azokat csak példaképen használja. H. ezt a módszert megfordítja, először a nyelvbeli tényeket gyűjti s mikor az ismeretszerzés fáradságos útján a tetőre jut, akkor tekint végig az egészen.

Pott hosszabban foglalkozik Vaterrel, különösen módszertani elveivel s ahoz az eredményhez jut, hogy bármily keveset is gondolnak némelyek Vatrerről, található nála egy és más, amiről felvehető, hogy H.-ra hatott. Hogy mi ez, arról nem hallunk s ha vizsgálódásaira visszatekintünk, a nyelvek ideáljára, formájára gondolhatunk. De a hatás felvétele esetén is azt kell mondanunk, hogy H. eszméi a nyelv-ideálról, formáról lényegbeli módosításokat szenvednek. Mi részünkről Vater nyelvtanainak jelentőségét abban látjuk, hogy bennük a nyelv a már régóta hangoztatott elvek hatása alatt, — ha nem is azok szerint (Herder) —, a gondolkozással szorosabb egységbe került s szerzőjük ezáltal egy további fejlődéshez az első lépést megtette.

Bernhardi.

Bernhardi műveit H. többször említi s egy alkalommal ezt mondja: „Bernhardi, den ich bei diesen Materien immer gern zu Rate ziehe“ (6. 161). Bernhardi műveit Haym korszakalkotóknak nevezi. Ezzel szemben tény, hogy a korszakalkotás H.-nak és Kawi-művének, ill. ennek bevezetésének volt fenntartva. Bernhardi az általános nyelvtan legkiválóbb képviselője s ez a körülmény indokoltta teszi, hogy behatóbban foglalkozzunk vele. Bernhardi az „Anfangsgründe der Sprachwissenschaft. 1805.“ c. művét a „Sprachlehre“-vel szemben fejlődöttebbnek tartja s ezért mi Bernhardi nézeteinek visszaadásával ez utóbbira támaszkodunk.

A mű elrendezése Bernhardi módszerére, bölcelet és történet viszonyára jellemző. A nyelv bölceleti vizsgálata csak a kifejlődött nyelvvel foglalkozik; a történet csupán az eredet és elmúlás vizsgálatára szorítkozik s csak bevezetésül szolgál az előbbihez. Fontos kiemelni, hogy szerinte a nyelv a tagolt hangok oly összege, mely által az ember képzezeit juttatja kifejezésre, ami H.-nál ugyanezen kifejezéssel van meg a képzetobjektívációnál,

bár lényeges eltéréssel az ebből folyó nyelveredet kérdését illetőleg.

Bernhardi a nyelv eredetét illetőleg Herderrel halad, amennyiben a testi érzethez, mint kifejezést, a tagolatlan kiáltást veszi fel. A nyelvet a szükség hozza létre. Míg azonban Herder szerint tagolatlan kifejezésből nem lesz tagolt hang, Bernhardi átugorja ezt a nehézséget s a hang és a jelölt tárgy összefüggésének közvetítésére az eszközöket keresi s a rámutatásban, a hangutánzásban és az utánzó testmozgásban találja meg. A különbség e ponton Bernhardi és H. közt az, hogy Bernhardi tovább megy vissza a nyelv kezdeteihez s míg H. ezeket a fejtegetéseket mellőzi, ezek nem egyszer kulcsúl és kiegészítésül szolgálnak H.-hoz, pl. a közvetett utánzás kérdésénél. Ez H. szerint a leglényegesebb eszköze a fogalom és hang összefüggése kifejezésének, de alig hallunk róla pár sort. Bernhardi szerint az érzetben megkülönböztethető annak tartama és foka, az előbbit a magánhangzók hosszúsága vagy rövidegsége, utóbbit magassága vagy mélysége fejezik ki. (Anfangsgründe. 58.) H. példája: Wind, Wolke etc. ezen felfogásnak a mássalhangzókra való átvitele s így Bernh. nézetének kiterjesztése a mássalhangzókra. Bernh. a közvetett utánzást a szemmel és füllel egyaránt észrevehető mozgásból, ill. a mozgást kísérő hangból, továbbá a tárgy tapintási érzeteinek nyelvi és hangbeli átviteléből magyarázza, (Anfangsgründe 30.) Ezen a ponton Bernh. H. kommentárja, az elhagyott kifejtésért Bernhardihoz nyúlhatunk vissza.

Bernh. a nyelv eredeténél, az érzet hang létrehozásánál az egyéntől indul ki; ha a hang térbelivé válik — ez hasonlít H. képzetobjektívációjához —, egy másik egyén fogja fel, ami H.-nál szintén hasonlóan van meg. A megértés Bernh. szerint azon alapúl, hogy az egyéni intelligenciák az abszolútum vagy az abszolút ész részei, mely részek ismét egy egészet akarnak alkotni s ennek eszköze a nyelv. E pont hasonlóságai és különbségei közelebbi kifejtést nem igényelnek, mindkettő a bölcséleti alapok egyezéseiből és különbségeiből nő ki. H. a fejlődés alapján álló természetbölcsész, Bernh. az abszolút idealizmus képviselője. Nála az ész az abszolútum, H.-nál az erő; amott az ész részekre oszlik és újból egyesül, itt az erő fejlődik.

Bernh. szerint a tiszta nyelvtudomány a nyelv feltétlen formáját akarja megállapítani. E célra a kifejldött nyelvet veszi tekintetbe, mely az értelemben átlépett egész s mint jelek összege az értelemben megrögzítettetik. (Anfangsgründe 117.) A feltétlen

forma jelentése ez: a logika elvei a nyelvtani alakokra alkalmaztatnak s a bennük kifejezett viszony megállapítatik. Az ész felállítja a formai lehetőségeket és dönt az észszerű lehetőség felett, ami itt a szükségszerűség jelentésével bír, mivel az ész az abszolútum. H. ezzel szemben a létező nyelvformák megismerésére törekszik s míg Bernh. a nyelvformák jelölésére csak annyit jegyez meg, hogy az vagy a szavak helyzete, vagy bizonyos módosítások, leginkább partikulák által történik, melyek megrövidült és elhomályosult előljárók, H. a tények ismerete és Fr. Schlegel hatása alatt hármas, ill. négyes osztályozást hoz be, amennyiben a ragozást, mint tökéletlenebb alakot a flexió mögé állítja és saját kutatásai alapján a bekebelező formát is felveszi.

H. a feltétlen nyelvformát elejti, a belső nyelvalaknak semmi köze ehez. Bernh. tétele, hogy a fogalmi gazdagság a beszédszerkezet nagyobb szabadságát biztosítja (Anfangsgründe. 223.) H.-nál is megvan.

Sokkal fontosabb ennél az ígéről és a mondatról szóló tan. Bernh. szerint a fogalmak a szubsztanciát és ennek tulajdonságait jelzik. Ezek kétfélék lehetnek, 1. nyugvók és 2. erők vagy energikusak. Az elsőt a melléknév, a másodikat a participium fejezi ki, mely azáltal, hogy mozgást fejez ki, a szubsztancia határait átlépni törekszik. A szubsztanciák a függés viszonyában állnak s ennek a függésnek utolsó módja, az abszolút tulajdonság, mely az összes szubsztanciák és attributumok sajátja, a lét. Az ige a nyelv középpontja, mert magában foglalja 1. a szubsztanciális alakot az infinitivuszban, gerundiumban és szupinumban, 2. az attributív alakot a participiumban és 3. a létet a névmások által való meghatározottságában. A létige teremti meg az ítéletet, a nyelvben a mondatot. Az ítélet a szemlélet képe s a létige által a valóságot fejezi ki (Anf. 252.). Az ítélet nyelvbeli kifejezésében egy szemléletet szubsztanciává alakítunk. A fogalmak által a szemlélet részekre oszlik (szubsztancia és attributum), ezeket a nyelvten alanynak és állítmánynak nevezi. A részek általános feltétele a lét s ebben az értelemben az alanyt és állítmányt, melyben egy participium, vagyis energikus attributum a léttel van összekapcsolva, a létige köti össze. A mondatban eltűnik az attributum energikus mozgása s a szubsztancia nyugalma áll be. (Anf. 258.)

H. is a nyelv idegének nevezi az ígét s benne egy energikusan felfogott tulajdonság a léttel van összekötve s ez a lét az ige, mint állítmány mellett holt anyagként álló mondatrészeket is megeleveníti.

Bernh. a kötőszót közel juttatja az ige szintetikus szerepéhez, amennyiben azt mondja, hogy „a kötőszó a létre vonatkozik“ (Anf. 209); mint tudjuk, H. is szintetikus beszédrésznek nevezte ezt s hozzá harmadikúl, a vonatkozó névmást nevezte meg, mely ebben az értelemben Bernh.-nál nincs meg.

A tiszta nyelvtudomány célja a feltétlen nyelvalak megállapítása volt s e célból a nyelv alaki részével foglalkozott. A szavak tartalmának vizsgálata a szubsztancia szempontjából az alkalmazott nyelvtannak van Bernh.-nál fenntartva. (Anf. 273, 276.) A szubsztanciák felfogása és nyelvbeli kifejezése az embernek a természethez való viszonyától függ. Ha az ember a természetet az értelemmel fogja fel, mint az ismeret anyagát (Anf. 281.), azaz ha a lét, a való megismerésére törekszik, a tudomány áll elő. (Anf. 284.) Ennek lehetősége azon alapúl, hogy a tudomány tudattalanúl az abszolútum elérésére törekszik s e törekvés által az abszolútum a gondolkodás törvényét megszabja s ez az abszolút szemlélet. Az abszolútumról szóló tudomány a bölcelet, a többi tudományok ennek másai s ennyiben mindegyikben van valami abszolút s ez a tudomány principiuma. (Anf. 284.) H.-nál ez a viszony meg van fordítva, a bölcelet a tudományok „boltozattá hajlása“ vagyis egységesítés.

Az ember a természetet a képzelő erővel is felfoghatja, mint ennek anyagát, mint képet (Anf. 290.). Ez a kép egyéni, de az egyéni által az általánost akarja nyújtani s így a művészet ép úgy, mint a tudomány, az abszolútum megfogására törekszik. A nyelvbeli kifejezés aszerint, amint az ember a természetet az értelemmel, vagy a képzelőerővel fogja fel, racionális és imaginatív, azaz próza és vers; bizonyos műfajokban — szónoklat, regény, költői próza, polgári dráma — a kettő közt áll a „periodus“ (széppróza). (Anf. 300.)

A nyelvjellemzésnél H. Bernh. útain halad. A külső és belső nyelvalak vizsgálatára nála is a tartalmi vizsgálat következik. A tartalom a természethez és világhoz való állásfoglalástól van függővé téve, hasonlóan Bernh.-hoz. A szellemi tevékenység két iránya is Bernh. nyomán van megállapítva. Ezután H. nál épúgy, mint Bernh.-nál a bölcelet, tudomány és költészet vizsgálata következik, ahol H. a prózát és poézist állítja fel két pólusúl s közbeiktatja az ékesszólás nyelvét. Ezekben H. teljesen Bernh. nyomdokain halad.

Pott keveset szól Bernh. és H. viszonyáról, fejtegetései mint

annyi másszor országútakra tévednek és végtelen polemiákba keverednek, ami a mű áttekintését megnehezíti, olvasását élvezhetlenné teszi.

29. §. *Révai Miklós*. H. bécsi tartózkodása idején (1810—13) magyarul is tanult s Révai munkáival is megismerkedett. Műveiben említi is a magyar nyelvet pár helyen pl. a tárgyas ragozás, a magánhangzók illeszkedése kérdésében. (6. I. 222—23.) Ezekben Révaira támaszkodott, kiről a lap alján jegyzetben ezt mondja: „Örülök, hogy ez alkalommal megnevezhetem ezt a férfiút, kinek művei, úgy látszik távolról sem annyira ismereteseek, mint megérdemelnék a bennük nyilvánuló, a nyelveredet és alakulásra vonatkozó helyes gondolatoktól vezetett alapos kutató szellemtől fogva.“ H. még első nyelvtudományi értekezése, az „Ankündigung“ előtt ismerte Révai Antiquitatesét és Grammaticáját, azonban nála más alakot ölt Révai gondolata a régi nyelv tekintélyéről. Révai előtt a régi nyelv hangsúlyozásánál a helyes magyarság kérdése lebegett, H. azt ismeri fel, hogy a nyelvtudomány és történettudomány egyesülhetnének a néprajzzal egy új tudomány létesítésére. A történeti nyelvtudomány gondolata később sem fejlődött ki H.-nál, tekintete az egyetemesre, az emberi szellem bölcséletére volt irányítva s ehhez neki a nyelvtörténet, melyet ő ily alakban még nem ismer fel, hanem csak mint nyelv- és történettudományt, csak segédeszköz lehetett és az is volt.

A nyelvtörténet megalapításának vitás kérdésébe itt nem mehetünk bele. Tény, hogy a nyelvtörténet és nyelvhasználat felé már Adelungnál megvoltak a helyes elvek csirái, de a gyakorlati alkalmazás a Mithridatesben éppen nem ezen elvek szerint történt. Révai tanult Adelungtól, maga vallotta őt mesterének és a legnagyobb filológusnak. Feltehető, hogy a ragok és képzők eredeti jelentős voltának felvételére egyebek közt Adelung is hatott. Ez tovább hathatott H.-ra is, aki a döntő lökést azonban Bopptól vette. A nyelvtörténeti felfogással H. később Grimmnél is megismerkedhetett, aki tagadhatatlanul tökéletesebben alkotta meg annak módszerét és rendszerét, mint Révai.

30. §. *Schlegel Frigyes*. Fr. Schlegel „Über die Sprache und Weisheit der Indier“ c. művében azt tűzte ki célul maga elé, hogy hazájában a figyelmet az ind rokonság felé irányítsa, az ind bölcsélet és költészet főbb vonásait megismertesse s megkezdje azt a munkát, melynek feladata leendett kelet irodalmát és szellemi életét az európai s az általános szellemi fejlődés-

menetbe beilleszteni. (218.) Legelőször az ind nyelvet vizsgálja s az ind, perzsa, görög, latin és germán nyelvek rokonságát a gyökök egyezésével bizonyítja. Fontosabbnak tartja ennél a nyelv-tani szerkezet egyezését, mert azt mondja, hogy ami a nyelv „belső szerkezet“-éhez tartozik, az nem lehet a véletlen dolga. (31.) H. ezt a gondolatot átveszi Schlegeltől s egy külön értekezésben is kifejti 1828-ban (An essay on the best means of ascertaining the affinities of oriental languages).

Schlegel szerint a nyelvhasonlítás alapján következtetést lehet vonni a népek eredetéről és vándorlásairól. (5) H. ezt a gondolatot is átveszi Schlegeltől s első tervezett műve a baszkokról, hasonló természetű. Egy későbbi értekezésében Hispánia őslakóit szintén nyelvtudományi vizsgálat, a legrégebb helynevek alapján állapítja meg.

A „belső felépítés“ vagy szerkezet alapján a nyelvek két fő fajba foglalhatók Schlegel szerint, aszerint amint a „jelentés mellékhatározmányainak jelölése“ hajlítás útján történik, vagy pedig oly szó hozzáfűggesztése által, mely magában is a sok, a múlt vagy jövő fogalmát jelöli, vagy más viszonyt fejez ki. (45.) A hajlító nyelvekben a gyök „eleven csira“, melyből a viszony jelölés szervesen sarjad ki. (50—51.) A hajlítás annyi mint benső változtatás, a gyök valamely hangja változik, úgy azonban, hogy ami így a gyökből ered, megtartja „rokonságának bélyegét“, a többi alakokkal összefűg s így kölcsönösen megtartják egymást. Ha a flektáló nyelvek szerveseknek nevezhetők, az affigálókat a mechanikus jelző illetné meg. Ezeknél a gyök nem termékeny mag, hanem egy atomcsomó, amit a véletlen hord össze, vagy választ szét. (51.) A gyök benső módosításához tartozik az is, „ha az imperfektum egy beillesztett „t“ által van képezve, mert itt az elv ugyanaz maradt, a jelentés mellékhatározmányai az idő és más viszonyok szerint nem külön szavak, vagy kívülről odafűggesztett névszók által történik.“ (33.) A flexió ilyen felfogásához H. is hajlott a Schlegel nézetei alapján, később azonban az összetételből származást fogadja el, amiben Schlegel minden tiltakozása ellen is Bopp kutatásai voltak döntő befolyással ránézve.

A hajlítás Schlegel szerint legtisztább a szanszkritban, de a görög és latin nyelvekben is ugyanezen „elv“ található, amennyiben a viszonyjelölés ezekben is a gyök benső módosítása által történik. H. is beszél a nyelvek alkotó elvéről s a nyelveket alkotó elvük tisztasága, a viszonyjelölés főmódjainak következetes alkalmazása alapján kívánja osztályozni. Schlegel az ind nyelv „szabályos egyszerűségét egy bizonyos szerkezet keretén belül“ annak jelöl

tekinti, hogy a rokon nyelvek közt legrégebbi s ezt hajlításának, formáinak gazdagságával is támogatja. (41.) A flektáló nyelvek fejlődése nagy formabőséggel kezdődik, az affigálóknál ezzel szemben hiányzik az eleven kifejlés csirája s ezért a viszonyjelölés kezdetben szegényes s a ragok későbbi, látszólag gazdag kifejlődése mellett is az marad. (52.) A flektáló nyelvek „művészi szerkezete“ azaz forma gazdagsága a közönséges használatban elkopik, különösen az „elvadás“ azaz hanyatlás idején s rövid és kényelmes nyelvtan fejlődik ki, melyben a hajlítást előljárók és segédigék helyettesítik. (35.) Az affigáló nyelvekben ezzel szemben egyre nehezebb és bonyolultabb alakok fejlődnek ki, a ragok egymásra halmazódnak, pl. az amerikai indián nyelvekben. (52.) Miután H. a hajlítást és ragozást egy gyökrere vezette vissza, Schlegel tanától eltérve azt tanítja, hogy kezdetben a szavak viszonyjelölés nélkül állnak egymás mellett, azután formagazdagság fejlődik ki, s ezután a formateremtő erő ellankad. A szellem feleslegesnek találja a túlvatos jelölést és elhanyagolja. Ez alapon mondja — Schlegellel egyezően, hogy a nyelvek annál gazdagabbak formák tekintetében, minél régebbiek. Mi ugyanis nem ismerünk nyelveket, melyek még a formateremtés korában élnének, mondja H.

Az összes nyelvek a két alaptípus módosulatai és mellékfajtai Schlegel szerint. (45.) Beszél röviden a kínai nyelvről, melynek a viszonyjelölésre önálló szavai vannak, említi ugyanezen vonatkozásban a maláj nyelvet. Beszél az amerikai indián nyelvekről, melyeket ő is Humboldt Sándor közléseiből ismer, említi a baszk nyelvet is. Így mindazon nyelveket említi főbb képviselőiben, melyekkel H. később foglalkozott s feltehető, hogy ezáltal is mintául szolgált H-nak. Nincs meg Schlegelnél sem az elszigetelés, sem a bekebelezés terminusa s ezek nincsenek is a flektáló és affigáló nyelvek mellé külön osztályba állítva, mint H-nál. Megvan azonban az a gondolat, hogy a hajlítás látszata előállhat, ha az affigáló nyelvben az összetétel elhomályosul. Vagyis a hajlítás Bopp-féle felfogásának elfogadását már maga Schlegel is előkészítette H-nál.

Schlegeltől vette H. a nyelvek rangsorozásának gondolatát. Schlegel szerint flektáló és affigáló nyelvek úgy viszonylanak egymáshoz, illetve az előbbiektől annyival magasabb rendűek, mint a szerves testek a szervetleneknél. Az osztályozás Schlegelnél kissé zavaros. Legelső fok a kínai, utána következnek az affigáló nyelvek, melyek a hajlítás látszatáig is emelkedhetnek, de az előljárós-

segédigés alakhoz is eljuthatnak. H.-nál az osztályozás alapja nem a szerves, vagy szervetlen mivolt, hanem az alkotó elv tisztasága a gondolat kifejezés és viszonyjelölés szempontjából. Így kerül a kínai nyelv egyenlő magasságba a szanszkrittal. A gondolat kifejezés szempontjából a hajlító nyelv alak tökéletesebb s itt a szanszkrit van a tetőponton, mint relatív mérték, ami Schlegelnél is hasonlóan volt meg, amennyiben ezt mondta a legtisztábban hajlító nyelvnek.

H. azon gondolata, hogy a nyelvformák a gondolkozásra befolyanak s hogy helyes nyelvformák mellett a gondolkozás helyes útakon halad, ugyancsak Schlegelben találja meg forrását. „Valamint azokban a nyelvekben, melyek nyelvtani alakjaikat elő- vagy utóragokkal képezik, a szerkesztés nehéz, azonképen a gondolatmenet is könnyen zavaros és homályos lehet. Azokban a nyelvekben, amelyek munkájukat a legkényelmesebb módon előjárók és segédigék által könnyítik meg, a szerkezet ugyan könnyű és érthető, de könnyen lehet hanyag és alakatlan; azok a nyelvek azonban, amelyek a gyökök belső hajlítása által az eredeti jelentés mellékhatározmányainak egész tömegét pontosan jelölni tudják, mint a görög és az ind, önmaguktól a szép alakhoz vezetnek, úgy az egyes nyelvtani szerkezeteknek, mint az elrendezés és (mondat?)-szerkesztés egészénél.“ (216.) H. azonban e ponton is mélyebb, alaposabb, körültekintőbb Schlegelnél s épúgy, mint többi forrásainál, semmit sem vesz át úgy, hogy azt a maga gondolkozása szerint ne alakítaná. Schiller és saját követelménye szerint az alak mindenütt győz, vagy legalább győzni akar az anyagon. Életművén átvonul az anyag és alakösztön harmonikus kölcsönhatása, alárendeli magát a világnak, hogy felébe emelkedhessék, tanul, hogy taníthasson. Munkáiban lelke összes erői működnek, úgy, amint a tudós kutatás követelményeit „A történetíró feladatáról“ c. értekezésében felállította. Így létesíti azt az egészséget, azt a totalitást lelkében, mely eszménye volt s életműve ebből kifolyólag egy művészi alkotás, egy nagy egész. Osztatlan, nagy lélekkel törekedett az eszmék birodalmának meghódítására s eredménye meg is volt, amennyiben a nyelvbölcseletet ő hódította meg az emberi szellem számára.

31. §. *Humboldt metafizikájának eredete és forrásai.* H. metafizikáját tárgyalják Haym, Steinthal, ki az erő felvételenek forrásául Herderre és Forsterre mutat rá. Kittel tanulmánya kissé elmosódottan mutatja ki H. bölcseletének a kor szubjektív

idealizmusával való összefüggését és egyezését. H. filozófiai fejlődésének áttekintéséül és összefoglalásául Kittel ezeket mondja: „Bár bebizonyítható, hogy H. a Kant féle kritikákat hónapokon át tanulmányozta és bár Schillerrel és Goethével s a személyiségekben megtestesült világnézettel személyes érintkezés folytán a legbensőbb ismeretségben volt, nem mondható, hogy egyedül ennek a környezetnek köszönheti gondolkozásmódját. Mert H.-ot saját fejlődése a maga individuális-racionalista ifjúságán és „Sturm und Drang“ korán át azon látszólag összeegyezhetlen tendenciák kibékítésére hajtotta, melyeknek egyikét a Leibnitz-cal, másikát a Jacobival és Herderrel, de főleg Spinózával való foglalkozása idején vette fel lelkébe. Ennek következtében H. összekötötte a Leibnitz-féle monasztan modern gondolatait s ennek pluralizmusát, individualizmusát, teleológiáját, indeterminizmusát és lex continuijást Spinoza egyetemes dologszemléletével, monizmusával, identitás-tanával, abszolút determinizmusával és miszticizmusával s e közben a két bölcselő gondolkozásmódját saját világnézete alapján kölcsönösen módosította. De hogy ezek az elemek fejében miként illeszkedtek össze lassanként s különösen, hogy mennyit köszön H. e munkában a klasszikus kortársak már előtte kifejlődött organikus gondolkozásmódjának, határozottan nem mondható meg.“

H. természetbölcseletének kielemezésében jelenleg az utolsó stádiumot E. Spranger jeles műve: *W. v. Humboldt und die Humanitätsidee*. Berlin 1909. képezi, mely joggal emeli Kittel műve ellen a szemrehányást, hogy H. fejlődésében Fichte és Schelling hatását elhanyagolta. Miután dolgozatunk súlypontja nem itt, hanem a nyelvbölcseleti eszmék összefoglalásában s azok eredetének kimutatásában nyugszik, H. metafizikai gondolatai eredetének kielemezésében Spranger művére támaszkodunk.

A H. korabeli metafizika gyökerei Leibnitzig és Shaftsbury-ig nyúlnak vissza, kik csaknem egyidejűleg állították fel monista elméleteiket a világegyetem harmonijáról. A szellem elsőségéből indulnak ki, de a természetet is szellemnek tekintik. A világegyetem folytonos fejlődésben van s az egyes lények által fokról-fokra emelkedik a tökéletesség felé. H. már ifjúkorában törekszik a testi világ vizsgálata alapján a belsőnek, a léleknek megismerésére. A fejlődés metafizikusainál (Herder, K. Ph. Moritz, Goethe, Forster, Hölderlin, Schelling) a gondolat háttérében a Leibnitz-féle monasz gondolkör áll s H. is azt vallja, hogy a testi és szellemi világ vizsgálatának

karöltve kell haladniok. Ez a felfogás esztetikai eredetű s forrása Kant, aki a „Kritik der Urteilkraft“-ban hasonló perspektívát nyitott meg.

A fejlődés H. szerint az erők poláris ellentétén alapúl. Ez a nézet két elemből van összeolvadva: az ellentett erők régi felfogásából s a korbéli természettudomány, elektromosság stb. tételeiből. Egyénisülés és lényegegyesülés, egyén és egész feltételezik egymást; az alak az anyag legyőzésére törekszik. Az anyag és alak felfogása Kanttól származik. A gondolat további fejlődésére, hogy a forma az organizmus képző vagy alakító elve, a göttingai természettudósok, Haller és Blumenbach is hatottak. H. Goethe közvetítésével veszi át Haller „Bildungstrieb“-jét, mint az életerő különös megjelenési formáját.

H. metafizikájának fejlődése a monizmus és a dualizmus közti ingadozás útján halad. Fejlődésének első korából vannak nyilatkozatai, melyek nem pszihofizikai összefüggésről, vagy azonosságról szólnak, hanem külön választják az emberben a testet és lelket, sőt olykor úgy látszik a testi világ a fontosabb, mert az ember szellemi életét is megszabja.

Ez a felfogás később az újkor mind jobban erősödő gondolatának enged, mely szerint az érzéki világ jele a nem-érzékinék s amint Kant esztetikája a szellem és természet dualizmusát meggyengíti, amennyiben a képzelet által perspektívát nyit az érzékfeletti szubsztrátumra, mely a jelenségek alapját képezi, a természet szellemi értelmezésének útját nyitja meg. A kor ezen gondolatát H. már a „Kritik der Urteilkraft“ előtt megértette, mert a pszihofizikai összefüggést kereső irány, a fiziognómiai és szimbolikus megismerésre való törekvés egyenesen vele született. Az a gondolat, hogy az érzéki világ a gondolat írása, H. idejében a levegőben volt. H. közelállt Jacobi, Lavater és Hamann köréhez, hol ezek az eszmék otthonosak voltak s megerősítették őt a maga gondolkodás és érzésmódjában. Jacobi isten létét a világból, mint jelből ismerte fel, Hamann szerint a természet jelenségei álmok, arcok, talányok, melyeknek titkos értelmük van. Lavatertől tanulja H. a kifejezést a benső megismerésére használni. Mindezek a fonalak Shaftsburyre vezethetők vissza, kinek bölcselete Leibnitz tanaival együtt a kor szellemi atmoszféráját képezte. Shaftsbury szerint a természet eleven, szellemi lény s mint ilyen az istenséget sugározza ki jelenségeiben. A szellem hozza létre a testek belső alakját, mely nélkül nincs szépség, nincs tökély. Egy lény belső tökéletessége egy-

jelentésű tehát annak erkölcsi jóságával, hasznosságával, szépségével. Ezeket a gondolatokat veszi fel Winckelmann esztetikája s amennyiben a legmagasabb szépség forrását a szellemi szépségben találja fel, a szellem az, ami a természeti formák eszmei alakját megadja. Ez a koncepció Winckelmann alapgondolata, mely kapcsolatban a görögökről való felfogásával Goethe, Schiller, Kant, H. műveiben hat tovább.

Római tartózkodása idején H. a romantikus bölcelethez jut közel. Nem elégtí ki Kant eljárása, aki a valóság tárgyát csupán követeli és következteti s eljárása következtében a világ pusztalátszat marad a fenomenalizmus értelmében. Fichténél találja meg H. a kísérletet, hogy a kutató az alany és tárgy egységére visszamenjen a szellem utolsó mélységéig, ahol a kettő még nincs elválasztva a reflexió által. H. meg van győződve erről az eredeti ismeretelméleti azonosságról, az alany és tárgy lényegegységéről s ez az ismerettani felfogás képezi a nyelvbölceleti vizsgálódások alapját.

Ez a Fichte-féle álláspont azonban nem elég ahoz, hogy belőle H. metafizikája levezethető legyen, mely a természet és szellem ontológiai azonosságának alapján áll. Utazásai közben a természet nagyszerű jelenségei keltenek lelkében sejtő gondolatokat s Rómában már egy metafizikai rendszer megalapozásáról gondolkodik, mely az étellel és a valósággal szoros egységben lenne. Az emberiség, mint egész áll szemlélődésének homlokterében s gondolkozásának előbbi két sarkpontja közül: egyéniség és humanitás, a második nyer több jelentőséget s metafizikai valósággá hiposztázálódik. Az emberiség egy egység s az emberiség = az én. Ebből az egyetlen tételből azonban még nem akar metafizikát levezetni, mert csak nagyszámú tapasztalat és élvezet, gondolat és érzés, eszme és akarat-tények alapján állhat elő oly metafizika, melyben az elvontság helyére az „egész és teljes“ (világ) kép lép, melyben az egész az eszmék uralma alá van rendelve.

Ilyenformán H. önállóan jutott eszmetanához s ez nem egyeb mint a „Kritik der Urteilkraft“ metafizikai-esztetikai gondolatainak keresztülvitele. Hogy a természet és az emberiség szelleme azonosak, az egész romantikus bölcelet alapgondolata s az azonosítás elve által Fichtében találja meg forrását. A gondolat tovább képzése Schelling műve, aki a természet iránti érdeklődést vitte be rendszerébe s Fichte észgondolatát átalakította. A fentebbi gondolatok H-nál már Schelling olvasása előtt felmerültek, amennyiben a

romanticizmus gondolköre már előbb kihivta érdeklődését s problémái felállítását és megoldását elősegítette. Pl. Friedrich Schlegel: *Gespräch über die Poesie*. 1810. c. értekezésével H. gondolatai többszörös érintkezési pontokat mutatnak. Schlegel szerint az összes lényekben ugyanaz az erő küzd a tudatosságra emelkedésért; a természet hieroglifákat nyújt az embernek; az emberben az egyetemes ész, az őserő működik. (Az erőfogalom eredetére Steinthal mélyebben vissza megy, mi Kant világtéremtési hipotézisének is jelentékeny részt tulajdonítunk.)

Schellinget H. 1804-ben kezdi olvasni s kifejlődött metafizikája — amint mi is vázoltuk — Schelling gondolatainak hatását mutatja. Így elsősorban a módszert illetőleg. A tudományos kutatásban egyésmeni kell a szemlélet és értelem munkáját — amit Schelling az értelmi azonosság felkeresésének nevezett — és a sejtést az alaperők és eszméket illetőleg. A szellem eredeti, külön nem vált és tudattalan egységéből dialektikusan vannak levezetve az ellentétek, melyek a világegyetem felett uralkodnak. Ebben a folyamatban nem csupán alany és tárgy állnak elő, hanem a természet és szellem is differenciálódnak az eredeti azonosságból.

Ha H. szerint a fejlődés célja az, hogy a szellem öntudatra jusson az egyénben, úgy ez a gondolat is Schellinggel egyezik; amennyiben azonban H. nem panteista, hanem panenteista volt, mint Goethe, eltér Schellingtől. Az egyénnek, mint megvalósult eszmének felfogása Schelling azon gondolatával rokon, hogy a típus minden dologban ugyanaz, mivel mind az őslény kifejezései vagy képei. (A gondolat maga Leibnitzra vezethető vissza s Goethenél is megvan.) Az eszme megvalósulásában nyilvánuló örökös küzdelem Schelling azon gondolatára emlékeztet, hogy a fejlődési ösztön végtelen s az egész világegyetem átértésére törekszik. Az organizmusról való felfogás H.-ot abba a szellemi kölcsönhatásba állítja be, mely Goethe és Schelling közt meg volt. A szabadság és törvényszerűség egyesülése az emberben, mint egyfelől eszes, másfelől természeti lényben egyezik a Fichte, Schelling, Hegel-féle felfogással, mely a maga részéről Kantra s ez Rousseaura megy vissza.

